

Звіт про перевірку схожості тексту Oxsico

Назва документа:

Kontros Feren c_Szakdolgozat_2024.pdf

Ким подано:

Ерік Марусич

Дата перевірки:

2024-05-22 09:44:21

Дата звіту:

2024-05-22 10:21:38

Ким перевірено:

I + U + DB + P + DOI

Кількість сторінок:

116

Кількість слів:

37472

Схожість 4%

Збіг: 19 джерела

Вилучено: 16 джерела

Інтернет: 13 джерела

DOI: 0 джерела

База даних: 0 джерела

Перефразовування 0%

Кількість: 14 джерела

Перефразовано: 392 слова

Цитування 11%

Цитування: 232

Всього використано слів:

8732

Включення 0%

Кількість: 4 включення

Всього використано слів: 36

Питання 0%

Замінені символи: 0

Інший сценарій: 12 слова

Міністерство освіти і науки України
Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II
Кафедра історії та суспільних дисциплін

Реєстраційний № _____

Кваліфікаційна робота
ІСТОРІЯ КАРПАТСЬКОЇ ЗИМОВОЇ БИТВИ У СВІТЛІ ЕГО
ДОКУМЕНТІВ

Контрош Ференц Ференцович

Студент II-го курсу

Освітня програма Історія та археологія

Спеціальність Історія та археологія

Рівень вищої освіти: магістр

Тема затверджена на засіданні кафедри

Протокол № _____ / 202_

Науковий керівник:

Сакал Імре Імреївич,
доктор філософії

Завідувач кафедри:

Чотарі Ю.Ю.,
к.і.н

Робота захищена на оцінку _____, «___» _____ 202_ року

Протокол № _____ / 202_

**Міністерство освіти і науки України
Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II**

Кафедра історії та суспільних дисциплін

**Кваліфікаційна робота
ІСТОРІЯ КАРПАТСЬКОЇ ЗИМОВОЇ БИТВИ У СВІТЛІ ЕГО
ДОКУМЕНТІВ**

Рівень вищої освіти: магістр

Виконавець: студент II-го курсу

Контрош Ференц Ференцович

освітня програма Історія та археологія

спеціальність Історія та археологія

Науковий керівник: **Сакал Імре Імреювич,**
доктор філософії

Рецензент: **Чотарі Ю.Ю.,**
к.і.н

Берегове
2024

**Ukrajna Oktatási és Tudományügyi Minisztériuma
II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola**

Történelem- és Társadalomtudományi Tanszék

A TÉLI KÁRPÁTI CSATA EGO-DOKUMENTUMOK TÜKRÉBEN

Magiszteri dolgozat

Készítette: Kontros Ferenc

II. évfolyamos Történelem és régészet

szakos hallgató

Témavezető: Szakál Imre, PhD

Recenzens: Csatáry György, PhD

ЗМІСТ

ВСТУП	7
I. ГЛАВА. ПАМ'ЯТЬ І ПАМ'ЯТНИКИ	10
1.1. Види еґодокументів та їх потенціал використання в історіографії.....	10
1.2. Еґо документи в дослідженнях Першої світової війни	14
II. ГЛАВА. ОЧИМА ПОЛКОВЦІВ ДВОГОЛОВОГО ОРЛА	24
2.2. Спогади Шандора Сурмая.....	24
2.2. Щоденник ерцгерцога Юзефа	38
III. ГЛАВА. ОЧИМА ОФЦЕРА ТА СОЛДАТА	50
3.1. Щоденник Рудольфа Коха	50
3.2. Листування родини Хейя	63
IV. ГЛАВА. ОЧИМА ВІЙСЬКОВОГО КОРЕСПОНДЕНТА І ГРОМАДЯНИНА	75
4.1. Військовий щоденник Аґе Маделунґаа	75
4.2. Щоденник Тивадара Легоцького.....	84
РЕЗЮМЕ НА УГОРСЬКІЙ МОВІ	98
РЕЗЮМЕ	106
ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ПЕРЕЛІК ЛІТЕРАТУРИ	110
ДОДАТКИ	116

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS.....	7
I. FEJEZET. EMLÉKEK ÉS EMLÉKEZŐK	10
1.1. Az ego-dokumentumok típusai és hasznosítási lehetőségük a történetírásban.....	10
1.2. Ego-dokumentumok az első világháború kutatásában.....	14
II. FEJEZET. A KÉTFEJŰ SAS PARANCSNOKAINAK SZEMÉVEL	24
2.2. Szurmay Sándor visszaemlékezései.....	24
2.2. József főherceg naplója.....	38
III. FEJEZET. EGY TISZT ÉS EGY KATONACSALÁD SZEMEIVEL	50
3.1. Koch Rudolf naplója.....	50
3.2. A Héjja család levelezése	63
IV. FEJEZET. EGY HADITUDÓSÍTÓ ÉS EGY POLGÁR SZEMÉVEL	75
4.1. Aage Madelung hadinaplója.....	75
4.2. Lehoczky Tivadar naplója.....	84
ÖSSZEGZÉS.....	98
UKRÁN NYELVŰ ÖSSZEGZÉS.....	106
FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM JEGYZÉKE.....	110
MELLÉKLETEK	116

BEVEZETÉS

„[...] – a háború alkalmatlanná tett bennünket mindenre. [...] Mi már nem vagyunk ifjúság. Nem akarjuk többé megostromolni a világot. Menekülők vagyunk. Menekülünk önmagunk elől. Az életünk elől. Tizennyolc esztendősek voltunk, s kezdtük szeretni a világot és az életet; és lövöldöznünk kellett rá. Az első becsapódó gránátok a szívünket találta el. El vagyunk zárva a tevékenységtől, a törekvéstől, a haladástól. Nem hiszünk többé benne; csak a háborúban hiszünk.”¹ - olvashatjuk Erich Maria Remarque *Nyugaton a helyzet változatlan* c. első világháborús regényében. Remarque épphogy tizennyolc éves volt, amikor 1917-ben a nyugati frontra vezényelték, ahol aztán súlyos sérülései miatt a katonai kórházba került és ahol a háború végéig ott is maradt. Ifjú kortársaihoz hasonlóan semmi mást nem látott még a világból, mint az iskolát és a frontot. Nemzedékével együtt átélte a háború borzalmait és pusztításait, aminek egy életre megmaradó nyomát és hatását regénye formájában örökített meg, és vált az azóta az első világháborúban harcolt emberek embertelen szenvedéseinek egyik legnagyobb történetévé. De nem csak ő örökítette meg tapasztalatait, gondolatait, érzéseit, mert vele együtt a fronton és mögötte rengetegen tették ugyanezt, rengetegen írták le látottjaikat és tetteiket, de nem csak prózai formában, hanem nyersebben, levelek, naplók, memoárok formájában, és váltak azok azóta *ego-dokumentumokká*, amiket tanulmányozva még közelebbivé, még személyesebbé téve a Nagy Háború történetét.

A Nagy Háború történelmében a téli kárpáti csata kiemelt helyet foglal el magának. Az 1914 szeptemberétől egészen 1915 májusáig tartó harcokban három birodalom erői, az orosz, a német és az osztrák-magyaré csapott össze a stratégiaileg kulcsfontosságú Kárpátok hegyeinek birtoklásáért. Őszi csatározások, nyomásgyakorló támadások, hágókért való küzdelem, hegyvidéki hadviselés, esővel, sárral, áradással dús őszi és tavaszi hónapok, téli fagy, hó és állásharc, nagy és kicsi támadó akciók, az első világháború legújabb fegyverei, kolerajárvány, menekülők áradata, hátországi káosz és hatalmas pusztítás jellemezte a harcokat, ahol csak a védekező Monarchia veszteségeit 1,6 millió főre tehetjük (sérülteket, eltűnteket és halottak beleszámítva). Az ottani harcok meghatározóak voltak a keleti front alakulására, ahogy az emberekére is, akik ott éltek, küzdöttek vagy vezettek. Számptalan irgalmatlan kihívással jártak a harcok, amik mély lenyomatott hagyhattak és amiket sokan levelek, naplók vagy visszaemlékezések formájában papírra megörökítettek és aminek felkutatásával még jobban megérthetjük a csatát és annak szereplőit.

¹ Erich Maria REMARQUE: *Nyugaton a helyzet változatlan*, Alexandra Könyvesház, Budapest, 1929, 1-2

Kutatásom tárgya a téli kárpáti csatában harcolt, ott élt vagy ott járt parancsnokok, tisztek, katonák, tudósítók vagy lakosoknak a személyes dokumentumai. A Monarchia két parancsnokának, egy tisztjének, egy paraszt családjának fronton szolgáló fiúinak, egy haditudósítónak és egy front mellett élt polgárának az ego-dokumentumait dolgoztam fel, amiknek a segítségével még jobb képet kaphatunk arról, hogy a kor embereként milyen lehetett át élni a Kárpátok alatti csatákat, miket láttak, miről írtak és azokról hogyan gondolkodtak. Ezeknek a megvizsgálásával jobban megérthetjük nem csak a téli kárpáti csatát, hanem milyen lehetett a történelem szereplőjeként átélni, így közelebb kerülve a korban uralkodó mentalitáshoz is. Nem az a célom, hogy az eddig megírt, levéltári forrásokra és szakirodalmakra alapuló munkákat helyettesítsem, hanem személyes írások feldolgozásával kiegészítsem azokat. Továbbá olyan, elsősorban levéltári kutatásokra támaszkodó szakirodalmi megállapítások megvizsgálását kutatok, minthogy a naplók, a visszaemlékezések és a levelek írásával főleg a tiszti kar foglalkozott és ezeket erős, a világháború elejét jellemző pátoszosság járta körbe; az ego-dokumentumok segítségével képet kaphatunk-e arról, hogy a rangfokozattól és társadalmi hovatartozástól függően megegyező vagy különböző volt-e a háborús kép; milyen mértékben volt hadműveletileg és logisztikailag is kaotikus a téli kárpáti csata; valamint az a mára jól ismert és a Nagy Háborúval asszociált általános jelenség, hogy a háború elejét jellemző nagy lelkesedés az első pusztító csaták és hadjáratok után, azaz 1915 elejére, az kezdett eltűnedezni. Ezeket szeretném alátámasztani, kiegészíteni vagy akár cáfolni az ego-dokumentumok elemzésével.

A kutatás során a fentebb is említett hat ego-dokumentumot vizsgáltam meg. Ezek név szerint: Szurmay Sándor naplójegyzeteit is tartalmazó visszaemlékezése, *A magyar katona a Kárpátokban*; József főherceg más kutatásoknál is használt világháborús naplója, *A világháború amilyenek én láttam*; Koch Rudolf tüzérségi tiszt naplója és a Héjja család levelezései, amik Szentí Tibor forrásgyűjteményében, *Vér és pezsgő Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból* vannak összegyűjtve; Aage Madelung svéd haditudósító hadinaplója, a *Hadinaplóm*; illetve Lehoczky Tivadar Bereg vármegyei lakos *Világháborúnk* naplója. Ezek mellett átnéztem a témához kapcsolódó szakirodalmat is. Közülük kiemelném Suslik Ádám *A hadműveleti területek sajátosságai Bereg és Ung vármegye példáján 1914-1916 között* és *Bereg és Ung vármegye az orosz betörés időszakában (1914-1916)* munkáit, amikben részletesen vizsgálja és mutatja be a csatával szomszédos Ung és Bereg vármegyék hadtörténetét, az ott és mellettük végbemenő hadműveleteket, a vármegyék helyzetét és viszontagságait. Pap Krisztián friss, 2022-es

könyvében, az *Oroszlánok a Kárpátokban. 1914-1915*, Suslikhoz hasonló részletességgel mutatja be a téli kárpáti csatát. Völgyesi Zoltán *Harctértől a hátországig* munkájában az első világháború gazdasági és társadalmi hatásait vizsgálta Magyarországon a levéltári források tükrében. Pollman Ferenc a frontbéli életet kutatta *A frontélet mindennapjai* tanulmányában és hozzá hasonlóan Bihari Péter is a *1914 – A nagy háború százéve. Személyes történetek* munkájában. Sándor András *Háborús traumák az első világháborúban c.* tanulmányában a világháború katonákra nyomott pszichológiai hatását szemlélte. Mindemellett levéltári kutatást is végeztem a Kárpátaljai Területi Állami Levéltárban, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárban és a Hadtörténelmi Levéltárban is. A levéltári kutatás során a téli kárpáti csatához, a személyekhez vagy a környező vármegyékhez kapcsolódó forrásokat kerestem fel. Ezen túl több digitális adatbázist is felhasználtunk a munka elkészítése során.

A személyes dokumentumokat feldolgoztam és elemeztem azon szempontok szerint, hogy miről írtak, arról hogyan, illetve azok egymáshoz képest miben hasonlítottak és különböztek gondolkodásban. Céлом volt, hogy minél inkább megismerjük a szereplők körülményét és az arra adott válaszukat, legyen az valós tett, vagy csak gondolat. Velük párhuzamosan szakirodalmon vagy levéltári forrásokon alapuló részek is találhatóak a szövegben, amiknek a funkciója az, hogy kiegészítsék vagy elhelyezzék a nagyobb, az egész csatára, a frontra vagy akár az egész világháborúra jellemző jelenségekre.

A dolgozatos tudományos innovációja abban rejlik, hogy eddig korábban senki sem próbálta feltárni részletesen a téli kárpáti csatát személyes dokumentumok szemszögéből. Munkámmal értékes és egyedi információt adhatok mind hadtörténelmi, társadalomtörténelmi és mentalitástörténelmi szempontokból. A kutatás eredményeinek gyakorlati haszna elsősorban további, a témával vagy környezethez kapcsolódó kutatások alapja lehet, valamint más, levéltári vagy szakirodalmon alapuló munkáknak a hasznos kiegészítője. A kutatás eredményei a történelem iskolai oktatásának folyamatában, helytörténelmi tantárgynál is felhasználhatóak.

A dolgozat négy fejezetből áll. Az első fejezetben az ego-dokumentumok típusait és elemzésük módszereit mutatom be első világháborús példákkal. A második fejezet két parancsnok, Szurmay Sándor és József főherceg ego-dokumentumaik szemszögéből kerül bemutatásra a téli kárpáti csata. A harmadik fejezet Rudolf tiszt naplójába és a Héjja fiúk levelezésébe visz el minket, hogy milyen is lehetett tisztként és katonaként harcolni a fronton. Végül a negyedik fejezetben két civil, Madelung svéd haditudósító és Lehoczky vármegyei lakos élményeit foglalja össze.

I. FEJEZET. EMLÉKEK ÉS EMLÉKEZŐK

Kutatásunk főforrásai naplók, levelek és visszaemlékezések. Ezek a források, amiknek összességére a szakirodalom „*ego-dokumentumként*” hivatkozik, egyedi perspektívákat és információkat adnak, amiknek értékére csak a múlt évszázad új társadalomtudományi irányzatai fedeztek fel. Ezen forrásfajta megítélése mindig is kérdéses volt, valamint feltárásuk, illetve elemzésük is olyan sajátos hozzáállást igényel, aminek tisztázása elengedhetetlen témák megismerésében és amit a következőkben meg is teszünk. A következőkben megvizsgáljuk, hogy milyen típusai vannak és azokat első világháborús példák segítségével hogyan érdemes kezelni, elemezni és felhasználni.

1.1. Az ego-dokumentumok típusai és hasznosítási lehetőségük a történetírásban

Az ego-dokumentumok felhasználásának megítélése sokáig bizonytalan volt a történetírásban. Ennek okát egyrészt azon sokáig uralkodó német historizmus történelemszemléletben találhatjuk, ami a történelem középpontjába a politika- és külpolitikátörténeteket, avagy a nagy államférfiakat tette. Eszerint csak a nagy politikusok lehettek érdekesek, akik nem, mint személy, hanem inkább az államok megtestesítői voltak és akik megismerésével az adott államokat is megismerhetjük. Másrészt a történészek sokáig csak másodrendű, önmagában nem használható forrástípusként kezelték az ego-dokumentumokat, amit az egyén, a forrás szerzőjének nézőpontja, személyisége, állapota és emlékezete erősen befolyásolt, megnehezítve a valós tények feltárását. Nagyarányú felhasználásuk többek között szembe ment a ma ismert modern történelemtudomány elvének alapközével, azaz Leopold van Ranke megállapításával, „*wie es eigentlich gewesen*”, ami azt vizsgálta, hogy „*milyen is volt valójában?*”. Erre az ego-dokumentumokat alkalmatlannak találták és a főforrások mellett inkább csak kiegészítésként használták.² Változás csak a 20. század közepétől figyelhető meg, amikor is egyre jobban teret nyertek a mikrotörténeti kutatások, amik a nagyvolumenű történelmi események, jelenségek, azoknak ok-okozati összefüggései helyett az egyszerű emberre, annak élettörténeteire, gondolataira, érzéseire, tapasztalataira és helyzetére tette kutatásának központi tárgyává. Ennek következtében a történettudományban egy lassú

² GYIMESI Emese 2021-es előadása: *Az ego-dokumentumok használatának lehetőségei a családtörténet-írásban*, In: *Családkutatás módszertani előadások*, Magyar Családtörténet-kutató Egyesület, elérhető: <https://youtu.be/k2FNLLSWLyU> (2024.02.15.)

szemléletváltás is megfigyelhető, ahol ezek a források, mint például a levelek, a naplók, a memoárok hasznos, de akár alapforrásokká kezdtek válni.³

Katona Csaba társadalomtörténész, aki rendszeresen publikál naplófeldolgozásokat, úgy véli, hogy minden ego-dokumentum önmagában is jelentős forrásértékkel bír, viszont mindegyik egyéni kritikai módszert is igényel. Szerinte például a naplók rendelkeznek egyfajta „pluszerővel”, ami abból fakad, hogy a szerző közvetlenül az esemény után írja le gondolatait, ezáltal hitelesebbé téve azt, addig az emlékiratoknál, önleírásoknál a szerzőnek lehetősége van utólagosan mérlegelni az eseményeket, amitől akarva-akaratlanul súlyoz a mondanivalók között. Azaz ő úgy véli, hogy az adott ego-dokumentumokat hozzájuk illő kritikai módszerek segítségével tudjuk csak hasznos forrássá tenni.⁴

Gyáni Gábor, a 20. századi ego-dokumentumok nagy kutatója, illetve a társadalomtörténet és a mentalitástörténet magyarországi egyik kiemelkedő alakja szerint ma már az ego-dokumentumok történetírói haszna nem a történeti tények megállapításában rejlik, hanem az emberi tapasztalat és motiváció megismerésében. Az ego-dokumentumok olyasmiről tudósítják az utókort, amiről más források nem, nevezetesen a cselekvőség, az úgymond *historical agency* szubjektív tényéről.⁵ Gyáni később kiemeli az átélés tényezőjét is, ahol az átélés- és tapasztalattörténetnek történő kutatása nem azt célozza, hogy megértsük a kutatott tárgyat, mert önmagában ez még nem hoz létre komolyabban számba vehető történelmi tudást, hanem az ő szavaival élve: „*A történelmi tapasztalat történetírói megállapítása – ahogy Carr fogalmaz – az arról való tudást kínálja az utókor számára, hogy mi történt valójában a múltban kifejezetten az egyén nézőpontjából tekintve.*”⁶ Vagyis e források vizsgálatánál nem a Ranke-féle *valóban megtörtént-e vagy sem* kérdésre kell keresnünk a választ, hanem más nézőpontból, a múltbéli cselekvő személy szemszögéből kell kiindulnunk. Történészként meg kell próbálnunk átélni a vizsgált személy helyzetét, hogy ő abban a helyzetben mit tett és miért.

Katona Csaba és Gyáni Gábor mellett Vörös Károly, a magyar társadalomtörténet előfutára is felismerte az ego-dokumentumokban rejlő lehetőségeket, amikor a 19. századdal foglalkozó levéltári kutatásai mellett naplókat elemzett és tett közzé. Alexy Lajos naplójáról például ezt jegyzi meg Vörös: „...egy-egy pillanatra bepillantást ad az érzelmek és értékek e rétegben (a felső-magyarországi városi polgárokéban) ugyancsak már polgárosuló világába.

³ HÉJAS Flóra: *A naplók helye a történettudományban*. In: *Polymatheia* 2021.3-4.10., 204.

⁴ KATONA Csaba: *Naplók és emlékiratok az első világháborúból*. in: *Tempevölgy* 2014/2, 69

⁵ GYÁNI Gábor: *Az ego-dokumentumok történetírói haszna*. In: Bárka 2019/2 Elérhető:

<http://www.barkaonline.hu/esszek-tanulmanyok/6719-az-ego-dokumentumok-tortenetiroi-haszna> (2024.02.15.)

⁶ u.o.

(...) *Mert Alexy naplója nemcsak események egymásutánjának hol száraz, hol meg színesebb feljegyzése, hanem ugyanakkor egyfajta lelki napló is: kísérlet tetteinek és magatartásának lehető pontos leírására, meghatározására, s egyszersmind ezek állandó elemzése, egybevetése egy meghatározott normával, visszatekintve ugyanakkor az egyéni fejlődés korábbi szakaszaira.*"⁷

Az elmúlt évtizedekben egyre több tanulmány, tanulmánykötet, tematikus folyóirat, könyv jelent meg teljesen vagy részben ego-dokumentumokra támaszkodva, amiket magasrangú és tematikus konferenciákon mutatnak be vagy használnak fel akár más kutatásokra is. Gyakrabban kerülnek elő az elmúlt évszázadok levelezései, naplói, memoárjai, amiknek felkutatásával és elemzésével jobb képet kapunk az emberek belsővilágáról, igaz, mint fentebb volt említve, mindegyik ego-dokumentum fajta sajátosan mesél, így azok is sajátos kritikai módszereket igényelnek.

De milyen jellegű dokumentumok tartoznak az ego-dokumentumok körébe? Általánosságban olyanok, amelyeket a vizsgálandó ember maga hozott létre. Ezek lehetnek naplók, levelek, önéletrajzok, visszaemlékezések (memoárok), de a szóbeli forrásokat (oral history) is ide lehet sorolni. Ezek a források egy ember szemszögéből láttatják a történeteket és emiatt egyéni látásmód, szubjektivitás jellemzi őket.⁸ A következőkben a három leggyakoribb fajtának sajátosságait akarom bemutatni aszerint, hogy kinek szól a közlés és időhöz milyen viszony kötődik hozzájuk, illetve, hogy milyen szempontok szerint ajánlott vizsgálni őket.

A memoár kifejezetten a nyilvánosság számára készült beszámoló egy adott személy életéről, és mint ilyen, az olvasók széles tömegéhez kíván szólni benne a szerző.⁹ A személyes emlékek mellett olykor további forrásokat is felhasznál, akár a visszaemlékező által valamikor vezetett naplókat is. Lineáris történetformát követ, úgy is mondhatjuk, hogy történetírói sajátosságai vannak, amelynek számos közös narratív jegye van az érett történetírói elbeszéléssel is.¹⁰ Az elemzésüknél figyelembe kell venni, hogy egyrészt közönséghez szól,

⁷ VÖRÖS Károly: *Miskolci hétköznapiak 1848 nyarán. Alexy Lajos naplója. Borsodi Levéltári Évkönyv, I. köt.* Miskolc, 1977, 29. in: Gyáni Gábor: *Az ego-dokumentumok történetírói haszna.* In: *Bárka* 2019/2. Elérhető: <http://www.barkaonline.hu/esszek-tanulmanyok/6719-az-ego-dokumentumok-tortenetiroi-haszna> (2024.02.15.)

⁸ GYÁNI Gábor: *Az ego-dokumentumok történetírói haszna.* In: *Bárka* 2019/2. Elérhető: <http://www.barkaonline.hu/esszek-tanulmanyok/6719-az-ego-dokumentumok-tortenetiroi-haszna> (2024.02.15.)

⁹ MEKIS D. János: *Auctor ante portas. Személyes irodalom, epikai hagyomány,* Gondolat Kiadó, Veszprém. 2015, 109.

¹⁰ HAYDEN White: *A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében.* In: *A történelem terhe,* Budapest, 1997, 103–105.

így valamiféle nagyobb célja van vele; másrészt itt hajlamos legjobban a szerző az egyes részletek vagy történések utólagos akaratlan vagy akaratos felnagyításában; harmadrészt, mivel a mesélő emlékezetére és sajátos történetfelfogására támaszkodik, ezért is a memoár nem a leghitelesebben örökíti meg a megtörtént valóságot, viszont annál jobban ismerhetjük meg a szerző gondolatvilágát és akár a kort átjáró szellemiséget is, hiszen az ember természetétől fogva azt emeli ki elbeszélésében, amit fontosnak érez.¹¹

A levél egy másnak írt, így pedig személyre szóló írásmű, ami emiatt a titkosság jegyét is hordozza. A magánlevelek a múlt megismerésének értékes forrásai, amik olyan bizalmas információt tartalmazhatnak, amiket más forrásokban nem találhatunk meg. Segítségükkel betekintést nyerhetünk írójuk gondolatvilágába és személyiségébe is. Jelentőségük elsősorban a személyes tartalmuk adja, hiszen két magányszemély közötti bizalmas kommunikációnak a részét képezi, aminek a memoárral ellentétben nincsen célközönsége, vagyis nem a nyilvánosságra készült. A történelem egyes időszakaiban - jellemzően a háborús időszakokban és a diktatórikus rendszerekben -, az állam gyakran visszaélhetett hatalmával és egy részét felbontotta, cenzúrázta, vagy megakadályozta azok célba jutását.¹² Mindemellett, hogyha a naplóírási szokások többnyire formához voltak és vannak kötve ma is, azt is szem előtt kell tartani, hogy mindegyik személy másként ír, másként mesél, magyaráz és másra teszi a hangsúlyt, mint a másik ember, így itt is tudni kell az író személyét és adott helyzetét.

A levéllel és memoárral szemben a napló az író egy saját magának szánt feljegyzése, amely készülhet saját maga, de akár a nyilvánosság számára is.¹³ Ugyancsak ellentétben a memoárral, a napló semmilyen lineárisan ábrázolható életutat nem beszél el, sőt, miután az író a jelenben a jelenről szólva írja feljegyzéseit, emiatt a napló befejezetlen írásműnek is tekinthető.¹⁴ Gyáni szerint a napló fő forrásértéke a múlt belső átélésének lehetőségében található, és abban a szándékban, hogy létrejöhessen a múlt szubjektív fogalma, emiatt pedig a napló a történelem egyéni igazságát leghívebben képviselő történeti forrásnak tekinthető. Ez abból az egyszerű okból magyarázható, hogy a naplóban az író látszólag csak önmagával egyenesen és őszintén kommunikál, és így hiányoznak a másokhoz szóló beszéd velejárói: a

¹¹ GYÁNI Gábor 2019: *Az ego-dokumentumok történetírói haszna*. In: Bárka 2019/2. Elérhető: <http://www.barkaonline.hu/esszek-tanulmanyok/6719-az-ego-dokumentumok-tortenetiroi-haszna> (2024.02.15.)

¹² MEKIS D. János: *Auctor ante portas. Személyes irodalom, epikai hagyomány*, Gondolat Kiadó, Veszprém., 2015, 106

¹³ U.o. 141.

¹⁴ HÉJJAS Flóra: *A naplók helye a történettudományban*. In: Polymatheia 2021.3-4.10., 206.

meggyőzés, a rábeszélés, illetve az önmagam elfogadtatásának szándéka.¹⁵ Elemzésüknel szem előtt kell tartani ugyancsak a szerző személyét és annak az adott sorok írásánál fennálló helyzetét, állapotát, ami befolyásolhatta gondolatait vagy éppen megindokolt a leírását azoknak.

Mint látható ezen három gyakori ego-dokumentumnál, hogy noha mindegyikük személyes irat és az egyén által leírt megtörténtekeket foglalja magában, a mesélést merőben másként teszi - másnak címezve, másképpen viszonyulva az időhöz és az eseményekhez -, emiatt nincs olyan lépésről-lépésre követhető eljárási séma, amely megkönnyítené a történész dolgát vizsgálatuknál. Mindegyik ilyen forrás egyedi a maga értelmében, hiszen saját szerzőjének a szüleménye. Gyáni Gábor szerint: „...*meglehet, hogy az ego-dokumentumokkal való történészi foglalatalkodás kívánja a legnagyobb kreativitást, beleélést és konstruktív hozzáállást a historikustól. (...) azért is, mert minden egyes ego-dokumentum komoly kihívást jelent, és ezzel egyéni megismerői útra tereli a történetírót, amikor az fel kívánja fedni annak a „titkát”.*”¹⁶ Így vizsgálatuknál nem kezelhetjük úgy őket, mint a valós tényeket közlő primer forrásokat, hanem inkább, mint a szerző által átélt valóságot. Itt kutatóként úgy mond ki kell tágítanunk a történelmi valóság fogalmát, hogy az ego-dokumentumok mint egyfajta *referenciális forrásokként* széles körűen igénybe vegyük. És mint ilyen forrás, az referáljon a valamikori szerző cselekvésének motivációjára, érzelmeire, véleményére és helyzetére, hogy kutatóként is voltaképpen átéljük a történelmi esemény vagy jelenség egy szereplőjének a nézőpontjából.¹⁷

1.2.Ego-dokumentumok az első világháború kutatásában

A történelemben sokáig a megtörtént valóságot az emberek nem tudták vagy nem akarták papírra vetni, így azok elsősorban szájhagyomány útján, közös emlékezetté átformálva maradtak fent. Ennek leggyakoribb formája a családitörténetek voltak. Itt a megtörténtekeket a dédszülők és nagyszülők megőrizték és tovább adták unokáiknak, akikkel közösen, mint egyfajta közösen megélt és elbeszélte valóságként meséltek el újra és újra. Számos ilyen családitörténet van, kezdve a család eredetéről, át a vidéki életről, a katonáskodásról vagy világjárásként is felfogható utazásokról. Ezeket a 19-20. század között az írástudás szélesebb

¹⁵ GYÁNI Gábor: *Az ego-dokumentumok történetírói haszna*. In: *Bárka* 2019/2. Elérhető:

<http://www.barkaonline.hu/esszek-tanulmányok/6719-az-ego-dokumentumok-tortenetiroi-haszna> (2024.02.15.)

¹⁶ u.o.

¹⁷ u.o.

elterjedésével elkezdtek megörökíteni, bár megfigyelhető az a jelenség, hogy ritkán tették azt, illetve a családoknak más tapasztalatai voltak adott eseményről.¹⁸ Azonban a Nagy Háború nemzedékei mintha kivétel lenne ez alól: mert nem csak a harcoló nagyszülők levelei, naplói, képei kerülnek elő mind a mai napig igen nagy számban, vagy memoárként adódnak ki a nyilvánosságnak, hanem számos család történetben – akár a fronton szolgáló, de akár a hátszág változó viszontagságait vállalkra vető szülőkének az átélte is – az első világháború eseményei mind meghatározónak tűnnek. Ma ezeket a megélt valóságokat több, mint száz év távlatában csak a ránk maradt személyes dokumentumokkal ismerhetjük meg.¹⁹

Amikor Gyáni Gábor az első világháborús katonai ego-dokumentumokat (elsősorban naplókat) kutatta, akkor saját bevallása szerint arra a kérdésre kereste a választ, hogy hogyan vált idővel természetessé a tömeggyilkosság, mint mindennapi élmény és egyszerű harcászati ténykedés. Főkérdése megválaszolás mellett a kutatása során arra a következtetésre is jutott, hogy a Nagy Háború Európa szerte a 20. század legmaradandóbb kollektív emlékezeteként, egy teljes nemzedék katasztrófájaként maradt fent, de még Ausztráliában is, ahol a katonák tömeges halálának, a családok százezreit érő veszteségét feldolgozó gyász munkaként valósult meg.²⁰ Azonban ebben a kollektív emlékezetben azt is figyelembe kell vennünk, mint azt Szarka László is kiemeli, a győztes és vesztes államok igyekeztek politikai érdekeikért a saját kanonizált változatukat minél inkább előtérbe hozni. Így például az országok honvédelmi utólag legitimálták az úgymond *szent parancsunk* jegyében a verduni, a somme-i, a galíciai, az isonzói, a téli kárpáti „anyagcsatákban”, a sokszor feleslegesen feláldozott többszázezernyi katona halálát, akiket hősi halottak kultuszaként ünnepelték - de egyszersmind személytelenítették is őket, a nemzeti szent ügy érdekében feláldozott névtelen, számmá, nyersanyaggá avanszált embereket.²¹

A kollektív emlékezet és az államok által kánonnak mondott történelem az ego-dokumentumok íróit is befolyásolta, akár a háború alatt a propaganda fűtötte levelét író katonát, akár a háború után memoárját alkotó tisztet, illetve az ezeket később feldolgozó és kutató

¹⁸ GYIMESI Emese 2021-es előadása: *Az ego-dokumentumok használatának lehetőségei a családtörténet-írásban*, In: *Családkutatás módszertani előadások*, Magyar Családtörténet-kutató Egyesület, elérhető: <https://youtu.be/k2FNLLSWLyU> (2024.02.15.)

¹⁹ SZARKA László: *Minden egész eltörött... A Nagy Háború magyarországi emlékezetének sajátosságai* in: *Tempevölgy*, 7. évf. 3. sz., 2015, 82

²⁰ GYÁNI Gábor: *Az első világháború és a paraszti emlékezet*. In: Bánkiné Molnár Erzsébet, szerk.: *Föld és társadalom*. Kiskunfélegyháza, 2007. 227–237.; de azóta újraközölve in: Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Nyitott Könyvműhely, Budapestp., 2010. 294–303.

²¹ SZARKA László: *Minden egész eltörött... A Nagy Háború magyarországi emlékezetének sajátosságai*, in: *Tempevölgy*, 7. évf. 3. sz., 2015, 82

történést is. Ez különösen a két világháború közötti évtizedekben figyelhető meg, ahol a győztes és vesztes államok sebei még frissek voltak, és amik miatt egyes ego-dokumentumokat, például a memoárokat nem adták ki, vagy csak azokat, amik a saját kánonjuknak megfelelt. Az ezeket tanulmányozó történészi kutatások is hasonló keresztútba kerültek. Szerencsére a történelmi emlékezet szakszerű kutatása jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a kisemberek millióinak halála és szenvedése megkérdőjelezte a háborús felelősség évtizedeken át egyoldalú megközelítését. Mint Szarka László írja: „... ahol a front mindkét oldalán milliók váltak a világhatalmi törekvések áldozatává, mára már tarthatatlanná vált a háborús felelősségnek kizárólag a központi hatalmak, mindenekelőtt Berlin, Bécs és Budapest, az angolok által megvetően hunoknak nevezett németek és középeurópaiak rovására írni. Az első világháború történelmi értékelésében mára a nagyhatalmak közös felelősége jelenti a lehetséges közös megközelítések alapját. Nincs többé a háborúnak egyetlen felelőse...”²² Ennek köszönhetően mára már az első világháborús ego-dokumentumok vizsgálatánál egy kiválóan kritikus szakirodalom segíti a munkánkat a Nagy Háború kis- és nagyembereinek élethelyzetének hiteles megértésében.

Az egyik leggyakoribb első világháborús ego-dokumentumok csoportját a háború alatti magánlevelezések képezik. A korabeli katonaleveket általában az a formai szerkezet jellemezte, hogy megszólítással és köszönéssel kezdődtek, majd folytatódtak a levélíró egészségéről és mindennapjairól szóló beszámolóval, azután a megkapott levelek és csomag nyugtázásával, utána a címzetthez intézett kérdésekkel és kérésekkel, valamint a megszólított, vagy további ismerősök egészsége iránti tudakolódzás; végül pedig jókívánságokkal és az elköszönéssel zárja. Ezt egy képeslappal vagy hozzácsatolt képekkel is kiszokták egészíteni.²³

A világháborús levelek forrásértékével többen is foglalkoztak: Hanák Pétertől, Novotny Tihaméron, Pozsony Ferencen, Szeiti Tiborton, Gyáni Gáboron át Völgyesi Zoltánon. A magánlevelek értékes betekintést nyújtanak az időszakot átélt emberek életéről, mindennapjairól, kapcsolatrendszeréről, illetve olyan mentalitástörténelmi kérdésekről, mint az emberek érzésvilága, gondolkodása. Mindezek mellett a magánlevelek fontos funkciót láttak el a frontra ment harcolók és hátországban maradtak között, amik ebből kifolyóan nagyon fontos pszichológiai szerepet kaptak az egyének életében, főként olyan esetben, ha viszonylag

²² SZARKA László: *Minden egész eltörött... A Nagy Háború magyarországi emlékezetének sajátosságai*, in: *Tempevölgy*, 7. évf. 3. sz., 2015, 83-84

²³ VÖLGYESI Zoltán: *Harctértől a hátországig. Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon levéltári források tükrében*, L Harmattan Könyvkiadó Kft., Budapest, 2016, 137

elszigetelt, zárt világba került, mint a bevonult katonák, akik hosszú hónapokra, sőt évekre elszakadtak otthonuktól, szeretteiktől.²⁴

Völgyesi Zoltán főleg levéltári iratokra alapuló kutatásában²⁵ például a Wenczel család első világháború alatti levelezését kutatta fel. A levelek főszereplője dr. Wenczel Árpád (1873-1948) volt, aki Budapesten született egy nemesi eredetű, római katolikus vallású középosztályi családban. Jogot végzet, majd ügyvédként és főügyészként is tevékenykedett. Negyvenéves múltott, amikor az első világháború alatt a frontra került. Wenczel Árpád 1916-ban hadapródként vonult be tartalékos szolgálatra a 32. császári és királyi táborigádés ezredben. A háború alatt tartalékos tüzér zászlóssá, majd pedig tartalékos tüzér hadnagyi rangra léptették. Leveleit, amiket leggyakrabban feleségének, Ámon Margitnak írt a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában P 1045-ös törzsszám alatt őrzött iratanyagában a 15-21. és 25. és 29. tételek őrizik. Völgyesi megállapítása szerint Wenczel gyakran, egyes időszakokban akár naponta írt haza leveleit, elősorban feleségének, de ugyanúgy édesanyjának, valamint több alkalommal 8 éves fiának. A 330 levél közül a legkorábbit 1916. május 30-án Lembergől írta feleségének - a legutolsót pedig 1917. március 13-án a dél-szerbiai Krusevacból. Leveleiből megtudjuk, hogy általában jó, fedett körülmények között lakott, illetve, ahogy tehetett, amit levelei száma és az ott leírtak is igazolnak, az otthonról gondolt. Legtöbb gondolata a család, felesége és gyerekei körül járt.²⁶

Érdekes és értékes képet kaphatnak egy ilyen első világháború alatti levelezésből, mint azt Völgyesi kiemeli, hogy amíg Wenczel majdnem mindennap írt haza, addig a felesége, Ámon Margit kevesebbet írt, illetve ezeknek egy részét Wenczel nem is kapta meg. Ez részben történhetett amiatt, mert a levelek egy része elkallódhattak - direkt vagy indirekt -, illetve az otthon maradt feleség számára, akinek figyelmét lekötötték a mindennapi teendők, a gyerekekneveléstől kezdve a háztartáson, nem számított mindennapos dolognak a házasújságra gondolni.²⁷ Itt én azt is hozzáfűzném, hogy az állágháborús frontokat jellemző, intenzív rövid csaták és az hosszú, idő nagyrészt kényelmetlen csend és unalom állágháborús életének váltakozás közepette, a katonának több ideje volt, valamint nagyobb akarata is, hogy az otthonra gondoljon. Mint Szent István is fogalmazta:

²⁴ u.o. 136

²⁵ u.o. 136-146

²⁶ u.o. 136-137

²⁷ u.o. 137

„A háború egyszer fölfokozott élettempót diktált, máskor pedig szinte megállította az időt. Akik a harcokban szenvedtek, gyakran észre sem vették, hogy például már két napja nem ettek vagy hogy második hete küzdenek egy nyomorult magaslat elfoglalásáért, amely sok emberéletet követelt, de a háború kimenetele szemszögéből végül jelentéktelen tényező volt. Mások fölött viszont hihetetlenül lassan csordogált az idő. A család otthon gondokkal küszködött.”²⁸

Wenczel levelezéseiből még egy másik érdekes dimenziót is láthatunk: mégpedig levelezését 8 éves fiával, Miklóssal. A fiú természetesen felnőtt segítségével írta leveleket, amik, mint Völgyesi meg is állapít, a szóhasználaton érződik is. Levelezésükből például megtudjuk, hogy Wenczel Árpádnak milyen komoly elvárásokat támasztott fia iránt, hogy amikor Miklós beszámolt milyen kedvvel és milyen sokat korcsolyázik, az apja aggódva írja vissza, hogy: „Hallom sokat korcsolyázol. Félek, hogy a sok mulatozással majd visszamaradsz a tanulásban. Ezekről küldj nekem tudósítást.” (1917.február 20.)²⁹ De az akkori apa-fia kapcsolat másik spektrumát is megismerhetjük egy 1916-os levél erejéig, amikor is „Kedves Papa” megszólítással Miklós a megsebesült és lábadozó apjának küldte vigasztaló sorait: „reméljük, hogy hamarosan meggyógyul”. Természetesen nem tudjuk, hogy ilyenkor az olvasó fél mit érezhetett, csak a válaszlevelekből következtethetünk, hogy meghatónak találhatta az otthonról távol lévő, az életét majd elvesztő, de így is hazavágyó apa, de így is egy mélyebb és személyesebb képet kapunk a kor embereinek kapcsolataiba és nehézségeibe.³⁰

A levelek mellett a naplók képezik a másik legszemélyesebb kategóriáját az ego-dokumentumokban. Szemben azonban a levelekkel, a naplónak nem volt egy egységes, követett formai rendje. Míg a levelek részben a betanult formája volt, addig naplónál, amit a szerző úgy vezetett, ahogy azt megfelelőnek és kényelmesnek talált. Legtöbb esetben dátummal jelzett időhöz vagy eseményhez kötötték, aminek alá beszámoltak gondolataikról, érzéseikre. Lezárásuk is különböző: van olyan, amit egyszerűen az író félbe hagy, vagy pedig valamilyen jókívánsággal, reménykedéssel zárt le. Illetve a beírások közötti idő is változó volt, valamint a front adta helyzet miatt a katonák és tisztek ritkán, hanem inkább a hátszágban maradtak írtak.

²⁸ SZENTI Tibor: *Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból.* Magvető Kiadó, Budapest, 2008, 5

²⁹ VÖLGYESI Zoltán: *Harctértől a hátszágig. Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon levéltári források tükrében,* L Harmattan Könyvkiadó Kft., Budapest, 2016, 140

³⁰ u.o. 141

Az első világháborús naplók forrásértékével a már fentebb említett kutatók és még sokan mások is felismerték. A naplók az egyik legközelebbi betekintést nyújtanak egy ember gondolkodásának és érzésvilágának a megismerésébe, aminek az egyszerű vezetése és az, amiről ír, sokat elmond a szerzőről. Ugyanúgy ellentétben a levelekkel a naplókat kevesebben vezették, mert rendszeresebb írást igényelt, amit leginkább a gondolataikat elmondó értelmiségekből származók igényelték és vezették. Szarka László ezzel kapcsolatban azt a jelenséget is megfigyelte, hogy a háború elején képzelt dicsősége és a frontok hétköznapijainak gyors kijózanodását elsőként a nagy számban frontra vezényelt értelmiségiek fogalmazták meg, amit azonban nem mondhattak el nyíltan, mert különben bajba kerültek, így azok, akik vállalták, naplóikba írták le gondolataikat.³¹ Mangold Gusztáv, a Vöröskereszt Egylet füredi szervezetének alapító tagja a Balatonfüredi Hírlapnak 1914 novemberében küldött tudósításában a naponta százával elpusztuló katonabajtársak halálából jutott olyan következtetésre, amit eredetileg naplójába írta le, majd aztán adta a tudósításként a hírlapra, amit azonban akkor még nem, csak a háború után jelent meg nyilvános:

„...A múlt héten voltam kirendeltségi őrszem az állomáson. Sebesülteket hoztak... Hogy hányat? Azt nem tudom! Sokat, igen sokat! Az én érző és vérző keblemnek szédületesen sokat. Sohasem hittem volna, hogy ennyire erőt vesz rajtam a megindulás. Íme, ez tehát a háborúnak valódi képe? Borzasztó! Hogy a civilizációs zászlóvivői (a) kultúra összes vívmányait csak erre tudják felhasználni, irtózatos, hogy a tudomány és a hit, a művészet csak ebben leli kedvtelését s ösztönzi, hogy a gyilkolás, rombolás, fosztogatás fellobbanásának essék áldozatos martalékaul a testvér, a fiú, az apa, a férj – teremtő két karja...”³²

Szarka László kutatása³³ többek között a frontmelletti városok életének megváltozását is érintette, ahol polgármesterek és hivatalnokok naplóit is elemezte. Ezek és különböző egodokumentumokból tudjuk személyesebben, hogy a háború alapvetően átformálta a városok életét: előbb a mozgósítás hektikus és euforikus, mégis drámai jelenetei zavarták meg a városi élet hétköznapijait, majd az ezrével a frontra menő és visszatérő katonáik tömegeit, akik elsőkézből tapasztalták meg a felmagasztalt háború borzasztó valóságát. Az országos és a helyi sajtó hetekig, hónapokig igyekezett ezt a látszatot fenntartani, de egy idő után inkább az

³¹ SZARKA László 2015: *Minden egész eltörött... A Nagy Háború magyarországi emlékezetének sajátosságai*, in: *Tempevölgy*, 7. évf. 3. sz., 89.

³² SZIKLAY Zoltán 2009: *Balatonfüredtől Odesszáig. Balatonfüred 1914-1918*. 35. részlete in: Szarka László 2015: *Minden egész eltörött... A Nagy Háború magyarországi emlékezetének sajátosságai* in: *Tempevölgy*, 7. évf. 3. sz, Budapest, 87.

³³ SZARKA László 2015: *Minden egész eltörött... A Nagy Háború magyarországi emlékezetének sajátosságai*, in: *Tempevölgy*, 7. évf. 3. sz, Budapest, 89

önfeláldozó asszonyok, gyermekek, egyházak és jótékony szervezetek munkáival vették el az emberek figyelmét. De a front közeli városok – különösen az 1914-1915 évi Kárpátokban, majd 1916 őszén az Erdélyben folyt harcok idején – igazi kórházvárosokká, részben pedig a szabadságolt katonák pihenőhelyévé váltak. Ez ellen sem nyilvánosan, sem levélben, különösen nem egy hivatalnoknak vagy értelmiségnek volt szerencsés szót emelnie a birodalmi cenzúra végett, emiatt is ezeket a gondolataikat naplókban örökítették meg.³⁴ Kovács György naplójában például a zavaros, már-már forradalmi, a Monarchia nemzetei közötti feszültség felrobbanása előtt 1918 augusztusi időben így írt:

„A háborúban lobognak a zászlók, egyik piros, a másik zöld, a harmadik sárga és fehér, kék, fekete és lila színben, a hajók ormán. Mindegyik vitézül harcol, mindegyik a hadi szerencsében bízik, mindegyik kultúr nemzet akar lenni, mindegyik le akarja győzni a másikat, hogy ő lehessen a világ ura, hogy ő diktáljon, ő kormányozzon a másikkal felett. Hej, pedig, de kár öldösni egymást, amikor minden egyik nemzet szépen megélt a maga hazájában.”³⁵

Mindezek mellett az értelmiségben belül írók és költők is gyakran a fronton vagy mögött fogalmazták meg gondolataikat, novelláikat, verseiket, ami saját kategóriát képez az első világháborús emlékezetben.³⁶

Végül pedig a memoárok képezik az utolsó nagyobb csoportot az első világháborús ego-dokumentumok között. Formában a könyvekre hasonlítanak: bevezetővel kezdődnek, ahol a szerző megfogalmazza a célját, illetve az okát a visszaemlékezésének összegyűjtésére és esetleges nagy nyilvánosságra való kiadatására; témák vagy idő szerint rendezett fejezetekre; végül zárszó, illetve a komolyabbaknál irodalomjegyzék, mellékletek is helyet foglalnak. A memoárok szólhatnak egy egész életről, vagy néhány kiválasztott évről, évtizedről, de akár egy konkrét eseményhez kötve.

A memoár forrásértékénél a kutatók hangsúlyt tesznek arra, hogy ki és miért írta, mert szemben a levél és a napló személyes dokumentumaival, memoárnál a szerző már nem él ott a történések jelenében, már nem egy cselekvő szereplője, hanem csak a visszaemlékezője, ahol utólag eleveníti fel és foglalja össze. Gyáni Gábor következtetéseire újra hivatkozva, ebben az

³⁴ SZARKA László 2015: *Minden egész eltörött... A Nagy Háború magyarországi emlékezetének sajátosságai*, in: *Tempevölgy*, 7. évf. 3. sz., 89-90

³⁵ GERGELY László 2013: *Kassa – egy város az első világháborúban*. elérhető: http://www.rovart.com/hu/kassa-egyvaros-az-els-vilaghaboruban_2928 (2024.02.28.)

³⁶ KÖBÁNYAI János 2015: *Emlékezetvesztés az irodalomban. Az első világháború magyar prózairodalma* in: Dobos István (szerk.): *Studia Litteraria: Az első világháború emlékezete*, 2015/3–4, Budapest, 167-168

esetben nagy hatással vannak az akaratos és akaratlan befolyásoló tényezők.³⁷ Akaratosak, hogy például a szerző, akinek komoly szerepe volt az adott eseményeiben, arról több év múlva hogyan vélekedik és azt hogyan meséli el kinek. Sok első világháborús tiszt és hivatalnok írt memoárt – vagy akár a korábban is említett legitimált szent parancsban betöltött szerepét tisztázza. A két világháború közötti időszakban, különösen a revizionizmus tetőpontján, nagy számban jelentek meg háborús veterán és tisztek memoárjai. Ezen írásaikban leggyakrabban a magyar honvédség kiváló harci tetteiről írnak és a kor szellemétől fűtve egyfajta igazságtalanul elvesztett háború részeként mesélnek róla. Przemysl és Gorlice, Doberdó és Isonzó mellett a trianoni határokon kívülre került Erdély, Bánság, Partium, Felvidék, Délvidék és Órvidék egyedülállóan tragikussá tette a Nagy Háború magyar emlékezetét.³⁸

De nem csak tisztek és tisztviselők írtak később memoárokat. Ugyanúgy írtak memoárt a hétköznapi emberek személyesebb célokkal: hogy megmaradjon az utókornak vagy pedig. Sőt leggyakrabban a levelezések és naplók ezen visszaemlékezések formájában materializálódtak. Ezekben az esetekben az akaratos befolyásoló tényezők mellett az akaratlanok itt is közbeszólhatnak, hogy ha például a szerző már nem olyan pontosan emlékszik vissza és utólag rakja össze, illetve, ha másnak meséli el, tegyük fel a gyermekeinek, akiknek példát is akar mutatni szülőként, akkor a megfelelés belső vágya is befolyásolhatja. A memoárok - még ha a megtörtént vagy nem történt meg kérdést követve pontatlanná teszik a forrást -, így is értékes információkat adnak az író személyiségéről és akár az akkor uralkodó korszellemről is, csakúgy, mint azok a memoárok, ahol a szerző akár akaratosan tette a hangsúlyt egyes tettein vagy vette el azt.³⁹

Rakita Eszter, a 19-20. századi magyar kivándorlások kutatója például egy az első világháború Amerikájában felnövő magyar bevándorló memoárjával rekonstruálta az akkori amerikai életet magyar bevándorlóként a háborús időszak alatt. Gondos Zoltán magyar bevándorló memoárjának kutatásában arra volt a legelső sorban kíváncsi, hogy milyen tapasztalatai lehettek egy magyar bevándorló kisfiúnak a világháború alatt Amerikában, illetve erre hogyan emlékszik vissza felnőttfejjel, 30-40 év távlatából.⁴⁰

³⁷ GYÁNI Gábor: *Az ego-dokumentumok történetirői haszna*. In: Bárka 2019/2. Elérhető:

<http://www.barkaonline.hu/esszek-tanulmanyok/6719-az-ego-dokumentumok-tortenetiroi-haszna> (2024.02.15.)

³⁸ SZARKA László 2015: *Minden egész eltörött... A Nagy Háború magyarországi emlékezetének sajátosságai*, in: *Tempevölgy*, 7. évf. 3. sz, Budapest, 82

³⁹ u.o. 83-85

⁴⁰ RAKITA Eszter 2021: „Ellenséges idegenek”. *Az első világháború Amerikája egy magyar bevándorló szemével*, elérhető: https://nagyhaboru.blog.hu/2021/02/25/ellenseges_idegenek (2024.03.12.)

Robert Zoltan Gondos (avagy születési nevén Gondos Zoltán) 1905-ben született, ahogy ő fogalmazott: „*ebben a siralomvölgyben*”. Mindössze egyéves volt, amikor szülei elhagyták Magyarországot és az Egyesült Államokban folytatják életüket. Apja, Gondos Viktor építészmérnök, anyja, Trautmann Irén háztartásbeli volt. Az apa Amerikában egy jól menő építőipari vállalkozást működtetett, így a család középosztálybeli jómódban élt. Gondos Zoltán visszaemlékezését 1978-ban írta angolul *Recollections of My Early Youth 1908-1921*-ben.⁴¹

Rakita több fontos részletet emelt ki cikkében, hogy milyen is lehetett a háborús idők Amerikában élő magyarként átélni. Megfigyelte, hogy Gondos Zoltán memoárjában több helyen történelmi háttérinformációkkal is kiegészíti személyes emlékeit: „*A szerbek visszautasították az Osztrák–Magyar Monarchiától kapott durva ultimátumot, és egy reggel a New Yorki lakásunkban a rikkancsok hangjára riadtunk fel, akik azt harsogták, hogy az »osztrákok lövik Belgrádot«.* Ez jelezte az első világháború kezdetét.”⁴² Ezekre gyerekfejjel valószínűleg ilyen pontosan nem emlékezhetett az ifjú Zoltán, csak egy-egy részletre, ami a gyerek figyelmét megragadja és megmarad, mint például: „*az osztrákok lövik Belgrádot*”. De ugyanúgy hasonlóan érdekes az, amikor a brit blokád miatt már személyes élményeken keresztül tapasztalhatták meg a nehézségeket. Ekkor az egyik rokonuk, Fanni néni hazajutása vált problematikussá. Erről így emlékezett vissza Gondos Zoltán:

„*Miután Anglia belépett a háborúba a központi hatalmak ellen, blokád alá vette azokat a hajókat, amelyek megközelítették Európa partjait. A rajta utazó német, illetve osztrák–magyar polgárokat eltávolították a hajókról és Angliába internálták. Ez megbonyolította Fanni néni hazatérését Magyarországra, de Alex bácsi, szokás szerint ügyeskedve, biztosított számára hamis papírokat, amelyek azt igazolták, hogy Fanni néni holland állampolgár.*”⁴³

Mint látható utólag, felnőttként jobban értve mesélte el a történetet Zoltán, aki gyerekként testvérével, Viktorral, érdeklődve követték figyelemmel az európai katonai eseményeket, ami testvére pályafutását nézve nem is meglepő, hiszen ő később maga is katonai pályára lépett.

Talán a legjelentősebb családi esemény a háború időszaka alatt, a kenyérkereső ideiglenes elvesztése volt, amikor is Gondos Viktor néhány hónapra börtönbe került egy vesztegetési ügy miatt. Önmagában ez még nem ért volna ilyen mértékű büntetést, de az ügy

⁴¹ u.o.

⁴² u.o.

⁴³ u.o.

háttérben a brit és az amerikai titkosszolgálatok nyomásgyakorlása állt, ahol visszaemlékezve Zoltán megjegyzi, hogy a brit ügynökök befolyásuk felhasználása mellett az amerikai titkosszolgálat is nagyon érdeklődött mindenféle németbarát tevékenység megakadályozása iránt. Ez a fajta paranoiás viselkedés a magyarok és németek felé mindvégig jelen volt, majd csak a háború végével helyzetük jobbra fordult. A fegyverszünet megkötése után ellenséges idegen státuszuk megszűnt.⁴⁴

Mint látható az ego-dokumentumok érdekes és értékes perspektívát adnak egy-egy egyén szemszögéből, hogy milyen is lehetett átélni az első világháború viszontagságait és kihívásait. A következő fejezetekben egy háborús társadalom különböző származású és helyzetű tagjainak a frontbéli átélteit fogjuk megismerni. Ránk maradt leveleikből, naplójukból és memoárjaikból fogjuk megvizsgálni azt, hogy ők hogyan élték át a világháború első nagyobb, egyik legnagyobb lélekveszteségével járó, téli-hegyi hadviseléssel járó csatáját, a téli kárpáti csatát.

⁴⁴ u.o.

II. FEJEZET. A KÉTFEJŰ SAS PARANCSNOKAINAK SZEMÉVEL

Egy több hónapig tartó csatát a tervezőasztal térképei fölött magasrangú parancsnokként, akinek parancsai voltaképpen a csata sorsát és emberek ezreinek életét döntötte el, igen furcsa lehetett átélni azt. A hadműveletek pókhálójában az erre a feladatra egész életükben készült stratégiák a csatát sokszor csak térképeikből láthatták, csak a jelentésekből tapasztalhatták - az időnkénti szemlék kivételével -, és csak a telefonokból tudhatták meg, hogy mi is volt fronton és milyen is volt igazán a csata. De milyen lehetett ugyanúgy tervezőként, avagy katonák csapatainak vezetőjeként, egy ezred tábornokaként vagy akár egy hadseregcsoport parancsnokaként ugyanezt tenni, ugyanezt látni és átélni, de azt már a fronton?

A következőkben a Monarchia két olyan parancsnokának az ego-dokumentumát (egy visszaemlékezést és egy naplót) fogjuk megvizsgálni, amik nemcsak betekintést nyújtanak milyen is lehetett parancsnokként, azaz döntéshozóként átélni a téli kárpáti csatát, hanem azt is láthatjuk, hogy ez az élmény mennyire eltérhetett személytől és rangtól függően.

Előljáróban még az fontos megemlíteni, hogy a Nagy Háborúban szolgált parancsnokok és tisztek naplói és visszaemlékezései különleges csoportot képeznek a háború ego-dokumentumai között - szemben a közkatonák és a polgárok személyes dokumentumaival, amiket az íróik személyesebb okokból alkottak (pl: unaloműzés), addig a tiszteknél megfigyelhető az, hogy ők sok esetben valamilyen magasztosabb cél érdekében tették ezt. Ilyen volt, hogy példaként szolgáljon a következő generáció parancsnokainak, vagy megörökítse egy ezred hősiességét, vagy a győzelem dicsőségét az ő szemszögéből is bemutassa. Ez a cél átjárta a gondolkodásukat, motivációt adott tetteikre és okot a látottak megörökítésére. Számukra az 1914 és 1918 közötti harc több volt, mint egy háború vagy egy akár világháború. Ők ilyen szellemben írhatták a ránk maradt naplójukat vagy visszaemlékezésüket.

2.2. Szurmay Sándor visszaemlékezései

Vitéz uzsoki báró Szurmay Sándor (*1. melléklet*) 1860-ban egy feltörekvő paraszti-mesteri született családban Krassó-Szörény vármegyében fekvő Boksánbányán. Családja történetét nem jegyezték fel és a későbbi kutatások is csak annyit tudtak feltárni, hogy szüleikhez hasonlóan betelepült németföldi mesteremberek lehettek. Édesapja Szurmay Mihály

kalaposműhelymester volt, édesanyja Burghardt Borbála Jozefina német ajkú iparos lánya.⁴⁵ Az emlékezet szerint Jozefa németül beszélt gyermekeivel, míg magyar anyanyelvű anyósa, Uhrík Éva magyarul, így Sándorban már fiatalkorában kialakult a kétnyelvűség, ami arra vidékre jellemző volt. A kétnyelvűség mellett a vidékre a 19. század végére az is megfigyelhető volt, hogy az iparossághoz, a kitanult mesterségekhez értő és betelepült családok gyors iramú felemelkedése is, ami a Szurmay családra is igaz volt.⁴⁶

A fiatal Sándor a jó családi háttérnek köszönhetően előbb tisztviselőnek tanult, de azt katonai pályáért 1882-ben otthagyta. Elvégezte a Ludovika Akadémia tisztképző képzését, 1886-1889 között ugyanott a felsőbb tiszti tanfolyamait is, majd 1887–89 között a bécsi császári és királyi Hadiiskolát (*K.u.k. Kriegsschule*), azaz a vezérkari tiszti akadémiát. 1911-ben tábornokként államtitkárrá nevezték ki a honvédelmi minisztériumban, de a súlyossá váló északkeleti front harcai miatt 1914 novemberben harctéri szolgálatra parancsolták, ahol egy hadtestet bíztak rá.⁴⁷

Saját hadtestével (*Korps Szurmay*) részt vett a téli kárpáti csatában, illetve a későbbi volhíniai harcokban. Károly király 1917-ben magyar királyi honvédelmi miniszterré nevezte ki és még ugyanebben az évben megkapta a Katonai Mária Terézia-rend lovagkeresztjét, az Uzsoki-hágó 1915-ös visszafoglalásáért és hősi védelméért, valamint még az uzsoki bárói rangot is.⁴⁸ Az őszirozsás forradalom után a károlyi kormány veszélyes egyénként ítélte meg őt és 1919-ben internálták. A forradalom bukása után összekötő tiszttá vált a francia katonai bizottságnál. 1921-ben nyugalomba vonult. A két világháború közötti időszakban elsők között vették fel a vitézi rend tagjainak sorába. Budapesten élt és több hadászati, illetve hadtörténeti munkát írt. 1945-ben hunyt el.⁴⁹

Szurmay Sándor a téli kárpáti csatát megelőző őszi csatározások végén vette át a 38. honvéd gyaloghadosztály parancsnokságát, amit további egységekkel erősítettek meg és tették önálló hadtestté, de a gyakorlatban inkább hadcsoportként működött. Hadteste (továbbiak az

⁴⁵ Szurmay Sándor, báró in: KENYERES Ágnes (főszerk): *Magyar életrajzi lexikon*, 1994, elérhető: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/sz-77C95/szurmay-sandor-baro-780D8/> (2024.03.27.)

⁴⁶ M. TÓTH György: *A katonabáró. Szurmay Sándor, a Monarchia magyar hadvezére*, Budapest Főváros XVI. kerületi Önkormányzata, Budapest, 2017 5-6.

⁴⁷ Szurmay Sándor, báró, 2017 in: KENYERES Ágnes (főszerk): *Magyar életrajzi lexikon*, 1994, elérhető: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/sz-77C95/szurmay-sandor-baro-780D8/> (2024.03.27.)

⁴⁸ u.o.

⁴⁹ M. TÓTH György: *A katonabáró. Szurmay Sándor, a Monarchia magyar hadvezére*, Budapest Főváros XVI. kerületi Önkormányzata, Budapest, 2017, 15.

egyszerűség kedvéért hadcsoport) Ung völgyében állomásozott és fő feladata az Uzsoki-hágó megszerzése és biztosítása volt. Ennek részeként 1914–15 telén nehéz védelmi harcokat vívott Zboró és Bártfa vidékén. A Monarchia offenzívája kezdetén 1915 januárjában hadcsoportja Svetozar Borojević 3. hadsereg jobbszárnyának szélét alkotta a galíciai fronton - azonban a sikertelen támadás után az Uzsoki-hágó birtoklásáért harcolt az orosz Sztrij hadtesttel. Márciusban és áprilisban az oroszok kisebb-nagyobb támadásokban próbálták elfoglalni az Uzsoki-hágót, azonban Szurmay katonáival kitartott. Végül a májusi gorlicei áttörés keretén belül szabadította fel a Kárpátok hegyeinek ezen részét és vonult Galíciába.⁵⁰ Küzdelmét a hóbán és fagyban 1940-ben foglalta össze egy félig hadászati kutatásokból és félig visszaemlékezésekből épülő könyvben: *A magyar katona a Kárpátokban*.⁵¹

Munkájának bevezetőjében Szurmay Sándor tisztázza, hogy nem szakmunkaként írta meg könyvét, még ha annak is tűnhet első ránézésre. Ehelyett ez: „(...) *csak egyszerű leírása az emberek életének és tevékenységének a hadszíntéren, a harcvonalban és a hadtápkörletben; egyszerű leírása néhány kiváló teljesítménynek, lélekemelő esetnek, néhány kedély és szívet érintő eseménynek, amint én ezeket az orosz harctéren és itthon is átéltem.*”⁵² Mindezt a könyv szerkezete is ezt támasztja alá, mivel a huszonegy fejezetből csak nyolc tekinthető hadászati fejezetnek, a többi mind a parancsnok visszaemlékezései teszik ki. Ezeket Szurmay nem idő szerinti sorrendben, hanem inkább tematikusan rakta össze. Ezekből válogatva lesz bemutatva, hogy Szurmay hogyan is élhette át a téli kárpáti csata legfontosabb momentumait és milyen fő benyomásokat keltett benne.

Szurmay Sándor emlékiratából megtudjuk, hogy ő már a mozgósítás idején kérelmezte, hogy kimehessen a frontra, mondván, hogy *“ha már egy életen át tanulta a mesterséget, akkor végezze is azt élesben.”* Megjegyzi azt a végbemenő jelenséget is, hogy a honvédelmi minisztérium állományából rengeteg tiszt a mozgósítás elrendelésekor távozott a minisztériumból és elment a frontra szolgálni. Társait látván valószínűleg Szurmayban is tovább erősödött ez a vágy.⁵³ Ez a fajta lelkesedés az összes hadakozó félnél jelen volt: a háború kitörésekor, hasonlóan az utcákon éljenezve jelentkező tömegekhez, úgy a minisztériumi

⁵⁰ M. TÓTH György: *A katonabáró. Szurmay Sándor, a Monarchia magyar hadvezére*, Budapest Főváros XVI. kerületi Önkormányzata, Budapest, 2017, 63-76

⁵¹ Vitéz uzsoki báró Szurmay Sándor 1940: *A magyar katona a Kárpátokban*, Budapest néven, amit ugyan ezen a címmel 2022-ben újra kiadott az Erdélyi Szalon Kiadó kiegészítve további a kötetben meg nem jelent írásokkal és térképekkel.

⁵² Vitéz uzsoki báró SZURMAY Sándor: *A magyar katona a Kárpátokban*, Erdélyi Szalon Kiadó, Budapest, 2022, 7-8.

⁵³ u.o. 40

feladatokat ellátó tisztek is első lehetőségnél fogva mentek ki a frontra, generációjuk nagy háborúját megvívni; vagy éppen nyugállományukból tértek vissza, mint az tette például Paul von Hindenburg német tábornagy.⁵⁴

Szurmay kérését azonban elutasították, merthogy a honvédelmi minisztérium állománya komolyan megfogyatkozott és szükség volt rá. Időközben azonban olyannyira kritikussá vált a galíciai front helyzete, hogy a kialakult káoszban a honvédelmi minisztérium igyekezett minden erőforrását megmozgatni a front stabilizálása. A minisztérium felkereste az összes vezetésre alkalmas embert Bécsben és a hadsereg-főparancsnokságnál, valamint új alakulatokat is állítottak fel a kárpáti védelemhez (összesen 70 000 embernyi számban), valamint elkezdtek teljesen átszervezni a seregeket a Kárpátok védelméhez.⁵⁵ Azonban mindezen erőfeszítések ellenére sem tudták igazán a Kárpátok mentén stabilizálni a fronton, aminek következtében novemberben az oroszok egyre nagyobb teret nyertek: többek között az Ung völgyébe kétszer törtek be, illetve Homonnáig is le tudtak jutni. Ekkor, november 22-án kapta Surmay azt a táviratot a hadsereg-főparancsnokságtól, ahol azt kérdezték, hogy nélkülözhető-e, mert megürült a 38. honvéd gyaloghadosztály parancsnoki posztja.⁵⁶ Surmay a táviratot előbb felettesének küldte, hogy engedélyezze, amire az a következőt válaszolta: „-*No, Sándor, menj Isten hírével. Úgyis tudom, hogy szíved-lelked vonz ki a harctérre.*” Surmay Sándor november 24-én reggel indult ki a harctérre.⁵⁷

Novemberre a Kárpátok védelmét időközben Pflanzner-Baltin vette át, az előző Hoffmann⁵⁸ csoportot pedig alárendelték. Az összesen 26 zászlóaljból, 3 lovasszázadból és 4 ütegből álló csoportot hadtestté is minősítették.⁵⁹ Mindemellett új gyaloghadosztályok is érkeztek a vidékre: az 56. Körösmezőre, a 2. lengyel légió Királymezőre, az 54. Kirlibabához és az 52. gyalogezred Felső-Visónál. Fő feladatuk a Lemberg irányába való előretörés lett

⁵⁴ BALLA Tibor: *A militarista birodalom mítosza. Az osztrák-magyar haderő az első világháború előestéjén.* in: *Hadtörténelmi Közlemények.* (127. évf.) 3. sz. Budapest, 2014 642-646

⁵⁵ Vitéz uzsoki báró SZURMAY Sándor: *A magyar katona a Kárpátokban,* Erdélyi Szalon Kiadó, Budapest, 2022, 42-43

⁵⁶ A visszavonulások idején merült fel és valósult meg az a parancs, hogy Surmay Sándor és Kornhaber Adolf altábornagyokat a frontra küldték azzal a céllal, hogy délről és keletről ellentámadást indítsanak és az ellenséget visszavonulásra kényszerítsék. in: DUPKA György: *A Nagy Háború emlékezete Kárpátalján,* Ungvár-Budapest, 2018

⁵⁷ Vitéz uzsoki báró SZURMAY Sándor: *A magyar katona a Kárpátokban,* Erdélyi Szalon Kiadó, Budapest, 2022, 44-45

⁵⁸ Max Hoffmann (1865-1923) gyalogsági tábornok. 1914. augusztus 1-től katonai védőszakasz parancsnoka Munkácson. November 3-tól a megerősített cs. és kir. 55. gyaloghadosztály megbízott parancsnoka. December 5-től a Hoffmann-hadtest megbízott parancsnoka. in: BALLA Tibor: *A Nagy Háború osztrák-magyar tábornokai,* Hm Hadtörténelmi Intézet És Múzeum, Budapest, 2010, 158.

⁵⁹ 16.000 gyalogos, 450 lovas és 16 löveg. 50. SUSLIK Ádám: *A hadműveleti területek sajátosságai Bereg és Ung vármegye példáján 1914-1916 között,* Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 2016. 54.

meghatározva, ezzel lekötve a 8. orosz hadsereget, hogy azután a Przemysl várában bekerített 200 ezer birodalmi katonát felmentsék.⁶⁰ Szurmay Sándor 38. honvéd gyaloghadosztálya Borojevic Svetozar 3. osztrák-magyar hadsereg kötelékébe került. Svetozarral november 24-én találkozott Szurmay. A hadseregszereplő részletesen vázolta a front állását az Ung és Laborc völgyében, illetve Homonna-Szinnánál, ahol az oroszok nagy területeket foglaltak el; valamint közölte, hogy Szurmay nem csak a 38. hadosztály, hanem az egész Ung-völgyi hadseregszereplő parancsnokságát veszi át. Ezt Szurmay ellenezte, mondván, hogy három magasabb rangú altábornagy volt már ezen a területen, de Svetozar ezt már eldöntötte. Szurmay visszaemlékezéséből nem tudjuk meg, hogy valóban katonai megfontolás áll a háttérben, mert inkább katonai udvariasság érződik az érvelésében, amit az is alátámaszthat, hogy a tábornok már a háború kitörésekor a frontra vágyott és jobb eszközöket nem is kaphatott volna a háború megvívására, mint egy saját hadseregszereplőt. Ettől a kérdéstől függetlenül Szurmay egy gyaloghadosztály parancsnoka helyett egy egész hadseregszereplő parancsnoka lett.⁶¹

Szurmay hadseregszereplője fölött november 25-én vette át a parancsnokságot az Ungvár közeli Nagybereznán. Az első napokban csapatszereplőt tartott, és amit látott az elmondása szerint nem volt túl biztató. Csapatának helyzete leírásában megfigyelhetjük azt, ahogy szervező gondolkodásával, amiért államtitkári pozíciót is betöltött, az most fronton testet öltött. Megállapította, hogy csapatainak nagy része sötét ruhában, a téli és hegyi hadviselésre nem alkalmasan volt felöltözve; a négy féle puska és töltény nehezítette az egyszerűbb ellátást; valamint a tábori telefont teljes hiánya is aggasztó volt számára. Mindemellett sok csapata papíron teljes, de igen kicsiny létszámmal és kevés igazi értékkel bírt. A hadseregszereplő teljes átszervezésre és rendezésre szorult, úgy, hogy közben az ellenség is támadott és tört be a közeli Bártfán.⁶²

A Szurmay által tapasztalt káosza jellemző volt az egész frontszakaszra, a tisztek állandóan panaszkodtak a hiányos alakulatoktól kezdve a nem megfelelő és hiányzó felszerelésig. Ez egyrészt általános szervezői-tiszti probléma volt, másfelől a téli kárpáti csata, illetve a Monarchia háború azon szakaszán tapasztalható kaotikus helyzetéből is fakadt, amit Szurmay is átélt. A visszaemlékezéséből betekintést kapunk, hogy milyen lehetett a téli kárpáti

⁶⁰ SUSLIK Ádám: *Az első világháború és vidékünk (1914-1918)*, in: *Kárpátalja története*, „RIK-U” Kft., Beregszász-Ungvár, 2021. 390-394

⁶¹ Vitéz uzsoki báró SZURMAY Sándor: *A magyar katona a Kárpátokban*, Erdélyi Szalon Kiadó, Budapest, 2022, 46-47

⁶² u.o. 48

csata idején egy visszavonult és szétzilált seregcsoportot átvenni, illetve a továbbiakban, hogy azt a szerepkört betölteni, ami rengeteg szervezéssel, tervezéssel és logisztikával járt.

Szurmay Sándor csapatainak támogatásával már november végére az osztrák-magyar csapatok elkezdtek lassan kiszorítani a beásott orosz csapatokat állásaikból, visszafoglalva a hágókat, az Uzsoki-szorost már november 26-án.⁶³ Döntő fordulatot a harcok menetében november 28-a és december 18-a között kibontakozó a limanovai csata hozott.

A november végi és decemberi harcokról Surmay Sándor elsősorban azok menetéről és szervezési feladatairól mesél. A parancsnok részletesen írja le az események menetét és azok mögött tapasztalt tervezéseket és foltozgatásokat. A hegyes-erdős tájhoz alkalmazkodva a magaslatok megszerzésére és az ellenség oldalbakapására összpontosított, aminek eredményül a december eleji Uzsoki-hágónak magaslatait megszerezte csoportja. Ezt követően csapatai egy részét (38. hadosztályának, valamint az 51. honvédhadosztályt) a balszárnyra csoportosította át az orosz támadás ellen, hogy egy újabb oldalba támadó hadművelet előkészítése.⁶⁴ Az újrapozicionálás miatt csapatai előnyös helyzetbe kerültek, pont akkor, amikor a limanovai csata kezdett kibontakozni. Ekkor érkezett a parancs, hogy Neusandez felé (60 km) kellett előre nyomulni a 38. hadosztálynak, hogy beavatkozzanak a limanovai csatába, és az ellenséges erők felvonulását nyugat felé megakadályozzák. December 11-én a Surmay 38. hadosztálya 30 km utat tett meg, majd másnap megtámadta az ellenséget, de azt a megerősített állásai miatt nem tudták megtörni. Borojevic erősítésként a 6. hadosztályt küldte, az azonban nem jelentett meglepetést az oroszoknak, akiknek repülői észrevették őket. Mégis a felgyülemlő túlerőtől félve az oroszok erők visszavonultak Neusandeztől, amit Surmay csapatai az erősítéssel együtt elfoglaltak, ezzel meggyengítve az oroszok szárnyát a limanovai csatában.⁶⁵

A fentebbi harcok alatt Surmay állandó jelleggel pozíciós harcot vívott, ahol igyekezte az ellenséget olyan előnytelen helyzetbe hozni, hogy az a súlyos veszteségeket elkerülve inkább visszavonuljon. De a dinamikus kárpáti harcok másik dimenzióját is átélte Surmay, amikor már védőként az orosz túlerő és hiányos légénységű csapatok állásait kellett átcsoportosításokkal és erősítések küldésével foltoznia. A parancsnok részletesen emlékszik vissza a húsvéti harcokra, amikor a Przemysl vára bukása utána a felszabadult orosz csapatokkal támadást indított Bruszilov a Kárpátok mentén. Az ottani harcok alatt komoly

⁶³ DUPKA György 2018: *A Nagy Háború emlékezete Kárpátalján*, Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest

⁶⁴ Vitéz uzsoki báró SZURMAY Sándor: *A magyar katona a Kárpátokban*, Erdélyi Szalon Kiadó, Budapest, 2022, 49-50

⁶⁵ u.o. 51-52

gondot okozott az orosz túlerője, ami miatt az amúgy is szűkös számú csoportjának alakulataival kellett sakkoznia ide-oda, hogy az adott frontszakasz meg ne törjön. Saját elmondása szerint éjjel-nappal egyik telefonbeszélgetés után a másikat követte, egyik felettesét a másikat hajszolta, hogy miképpen tudja betölteni az aznapi rést, vagy éppen azt a 14 km-es hégazot, amit az Uzsoki-hágó balszárnyán keletkezett. Egy adott ponton már úgy össze voltak keveredve a csapatai a folytonos foltozgatás következtében, hogy nem ezredekkel vagy magasabb kötelékekkel, hanem csak az egyes parancsnokokkal tartotta a kapcsolatot. A három hétig tartó harcokra úgy emlékezett vissza a parancsnok, hogy:

„(...) egyik krízis a másikat érte. Mindig csak foltozgattam. Tartalék hiányában a kevésbé szorongatott frontrésztől hoztam éjjel erőket a veszélyeztetett helyekre, vagy kértem erősítést, ha már elfogyott minden tartalékom.”⁶⁶

Az áprilisi harcokban katonái nehéz helyzetéről is megemlékezett Szurmay. A „félisteneként” illetett kaposvári 44. gyalogezred napok óta tartotta magát a ceremháni magaslaton, ami ránézett az Uzsoki-hágóra. 300 fegyveresre apadt le a létszáma, lőszerből, felszerelésből, de melegruhából is kifogytak. Ezt megtudva Szurmay váltást parancsolt, amihez azonban Artner ezredes tartalékjából kellett úgymond “kölcson kérnie”.⁶⁷ Másik alkalommal ismét felmerült az újracsoportosítás kérdése, amikor a 79. Jellasics horvát ezred parancsnoka kérte, hogy lemenjen a völgybe, mert „*olyan szibériai hóvihár van ott fenn, hogy minden embert lesodor a gránicról, két méterre sem látnak, a netalán támadó oroszoknak pedig a hátukban van a szél és a hóvihár. Ha fennmaradnak, reggelig megfagy az egész ezred.*” Szurmay válasza, ismervén az akkori törékeny helyzetét a frontszakaszon, a következő volt:

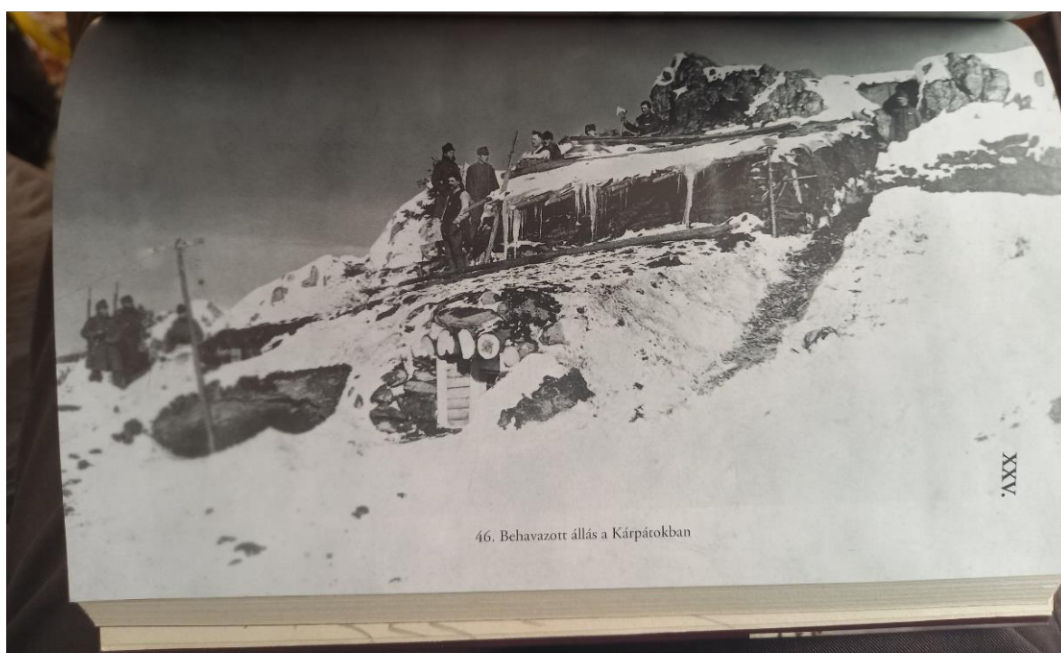
„Tudom, mi van fenn, magas is most jöttem csak a hágóról vissza. Egy lépést sem hátra, de egyetlen embernek sem szabad megfagynia. Feketekávé, tea van bőven, állandóan adi kell az embereknek, őrszemeket tízperceként felváltani, az egész ezred hófedezékekben az első vonal közelében, és ha az orosz támad, ami nem valószínű, szuronnyal kell kiverni!”⁶⁸

⁶⁶ Vitéz uzsoki báró SZURMAY Sándor: *A magyar katona a Kárpátokban*, Erdélyi Szalon Kiadó, Budapest, 2022, 54-58

⁶⁷ u.o. 56

⁶⁸ u.o. 56-57

Ezen esetből látszólag a parancsnokot meghathatta katonái helyzete, de szem előtt tartotta pozíció stratégiai fontosságát és inkább ott tartotta az ezredet. Az ilyen mentalitás gyakori volt az akkori hadseregek akadémiákon tanított tisztjeiben, ahol a katonák életénél több esetben fontosabbnak tartották az adott pozíció tartását, aminek elvesztése stratégiaileg még nagyobb veszteséggel járt volna. Szurmay visszaemlékezésének a folytatása is ezt a fajta gondolkodásmódot támasztja alá, ahol a parancsnok az esetleges több száz vagy ezredparancsnok halálánál magára vállalja a felelősséget, illetve, hogy ő azért vállalta, mert elmondása szerint: *“megvolt a lelki bátorságom hozzá, és a Jóisten is úgy rendelte azt, hogy végül senki sem fagyott meg, de az oroszok sem támadtak éjszaka.”*⁶⁹

1. ábra. Behavazott állás a Kárpátokban

Forrás: Vitéz uzsoki báró SZURMAY Sándor: A magyar katona a Kárpátokban,
Erdélyi Szalon Kiadó, Budapest, 2022, 361

A foltogtatások és gyakori krízisszerű helyzetek mellett további komoly nehézséget jelentett Szurmaynak az időjárás is. A hó, mint felvonulási akadályozó tényező, a fagy, mint a fagyhalál okozója és a hegyek hóviharja, mint az előbbi példán látszódott több ezredét fenyegette. Ugyanúgy problémát jelentett mindez akkor, amikor az uzsoki harcok alatt az egyetlen Ung völgybe vezető műút a hótól és a fagytól valóságosan járhatatlanná vált. Ettől az úttól függött nem csak az alakulatok és a tüzérség felvonultatása, hanem az ellátása is a körülbelül 100 000 fős hadcsoportjának.⁷⁰ De ez ugyancsak akadályozó tényező volt az

⁶⁹ u.o. 57

⁷⁰ u.o. 125

előrenyomulásoknál is. Az 1915. január 22-ei téli offenzíva idején pedig méteres hó feküdt a hegyekben, akadályozva az előretervezett előrenyomulást. Emiatt Szurmay csak kisoszlopokban tudta felküldeni a csapatait, ami lelassította a támadás menetét.⁷¹

A sanyarú állapotok ellen a Monarchia igyekezett minél jobb és több ellátmánnyal, illetve felszereléssel ellátni a Kárpátokban harcolókat. Például emiatt is váltott a birodalom a színes kékes ruhákról a csukaszürkékre, ami kevésbé volt feltűnő a terepen. Szurmay tapasztalatai szerint kevesebb lett így a veszteségeik támadásnál, viszont a tisztek világosabb ruhája és hosszúkardja ígyis elárulta az ellenségnek a rangjukat, ami miatt azok géppuskásai elsősorban rájuk összpontosítottak, tovább gyarapítva a Monarchia tiszti állományának komoly veszteségét a háborúnak ezen a szakaszán. A későbbi a téli harcokra a katonák pedig fehér hópalástot, majd fehér ruhát kaptak, amitől még jobban beleolvadtak a havas környezetbe. Ezzel kapcsolatban Szurmaynak egy beniovai vendéglős érdekes elmondása maradt meg, aki szerint a babonás oroszok eleinte fejvesztve menekültek a fehér köpenyes katonáktól, akikben az Antikrisztus beavatkozását látták.⁷²

A hó mellett a járványok is ellensége volt Szurmaynak, bár annak nagy kitörését mikor november ideért, már nem érezte. Ezekről emiatt sem írt részletesen. A kolera mellett a vérhas, a kiütéses tífusz és himlő járványok ellen laboratóriumokat rendelt hadcsoportjához, ahová a gyanús betegeket bejelentették majd elkülönítették. Ezek Szurmay leírása alapján kiválóan működtek. A parancsnok még egy 1915-ös esetet említ meg rögtön a gorlicei áttörés idején, amikor egy reggel az egyik honvédszászlóaljánál 40 katonája megbetegedését jelentették. Kiküldte a bakteriológust, aki kutakodás után megtalálta a betegség gócpontját, valamint a fertőzöttjeit, akiket elkülönítették és megállította a betegség tovább terjedését.⁷³ Más feljegyzései nem voltak a kolerával vagy más járvánnyal kapcsolatban. Lehetett ez egyrészt azért, mert amikor ő már ide ért, akkor a Monarchia elkezdett úrrá lenni a járványhelyzeten; másrészt talán azért, mert mint hadtestparancsnok nem volt olyan sokat a közkatonái között, saját szemével láthatta haldokló katonáit. Szurmay mindvégig inkább a háború tervezési és szervezései oldalával foglalkozott - igaz ígyis akad pár megtörténhetett történet katonáival.

A kárpáti harcok adta viszontagságok közepette természetesen a hadakozó felek igyekeztek feltalálni magukat és így igyekezett Szurmay is. Az egyik ilyen kreatív megoldása a parancsnoknak 1915 áprilisában történt, amikor a németek segédcapatainak vezetője von

⁷¹ u.o. 81-82

⁷² u.o. 79-84

⁷³ u.o. 26-27

Linsingen⁷⁴ volt nála szemlén. Linsingen azt közölte, hogy egy másik támadás miatt itt le kellett kötnie Szurmaynak az oroszokat, aminek céljából egy század gránátost add, akiket összevissza kellett állomásoztatni, hogy az oroszokat túlerő képével megtevésszék. Szurmay ennél egy sokkal egyszerűbb megoldást nyújtott:

*“- Tessék nekem csak 50 darab német sisakot küldeni. Azokat én legénységem az egész frontomon szorgalmasan fogja mutogatni az ellenségnek.”*⁷⁵

A parancsnok egy másik visszaemlékezésében említi, hogy az őszi harcok idején is már komoly bajok voltak a puskákkal: mégpedig, hogy sok fajta volt, de egyikből sem volt elég. Ezért 1914. december 13-án Neusandeztől nem messze egy faluban három-négy kamaszt megbízott, hogy félórán belül keressenek minél több katonapuskát, cserébe minden egyes darabért kapnak 1 koronát. A gyerekek 10-12 puska súlya alatt tértek vissza.⁷⁶

A frontlakó katonák is hamar rájöttek arra, hogy minden nyersanyag érték volt, így igyekeztek mindent felhasználni, amit lehetett, viszont a németek ennél tovább mentek, mert boltokat is nyitottak a fronton, ahol akár haza is lehetett venni élelmiszert.⁷⁷ Mindezek mellett természetes velejárója volt a lopások elterjedése is a civil lakosságtól, de akár a katonák között is. Leggyakrabban tehenet, lovat, szalmát vagy másfajta élelmiszert vettek el. Szurmay visszaemlékezett egy olyan alkalomra, amikor a lovászátl akarták elvenni a két lovát:

*“- Kegyelmes Úr, jelentem alássan, elvittem a két feketét pakol, és útközben két német katona el akarta a lovakat vinni. Ha nem kiabálok, és néhány fölkelő segítségemre nem jön, elvitték volna.”*⁷⁸

A téli kárpáti nehéz harcai alatt azonban nem csak a katonák kreativitása mutatkozott meg. Szurmay részletekig menően visszaemlékszik, amikor egy német tartalékos százados, aki eredetileg tanár volt, súlyos sérülése ellenére nem kért felmentést. *„Itt akart maradni, mert jól érezte magát, jobban élt itt mint otthon.”* – idézte a századost Szurmay.⁷⁹ A háború ezen

⁷⁴ Alexander von Linsingen (1850-1935). 1868. április 7-től tiszt. 1905-től altábornagy. 1907-től gyalogsági tábornok. 1915 januárjától a német Déli Hadsereg parancsnoka a téli kárpáti csatában. in: PAP Krisztián: *Oroszlánok a Kárpátokban. 1914-1915*, Erdélyi Szalon Kiadó, Budapest, 2022, 144-145

⁷⁵ Vitéz uzsoki báró SZURMAY Sándor: *A magyar katona a Kárpátokban*, Erdélyi Szalon Kiadó, Budapest, 2022, 85

⁷⁶ u.o 64

⁷⁷ u.o. 66

⁷⁸ u.o. 75

⁷⁹ u.o. 28

szakaszában gyakoribb volt ez a hozzáállás, ismételten a szent ügyért való küzdelem, ami azonban a háború tovább haladásával egyre inkább alábbhagyott a legtöbb frontharcosnál.⁸⁰

A német katonájéhez hasonló történetet elevenít meg Szurmay, amikor Vitéz Szinay Béla, mint százados súlyosan megsebesült és hosszabb kímélésre szorult. Ezért törzsénél békésebb munkára adott beosztást, idézve őt, „*Közel a puskaporszaghoz, ha már benne nem lehet.*” De ő akkor is harcolni akart, amit Szurmay nem adott meg. Végül, amikor Szurmay pár hétnyi eltávot kapott, akkor Szinay elfogadta egy rohamcsapat kiképzését, később pedig a fronton harcolt.⁸¹

Szurmay valószínűleg nem hiába emelte ki ezt a két példát: egyrészt azért, hogy a nagy pusztítással és emberi lélekre borzadalmakkal járó harc ellenére is voltak, akik vissza akartak szökni a harcba; másrészt, ami a parancsnokhoz közelebbi magyarázat lehet, Szurmay ki akarta emelni az alatta szolgáló hazafias és bátor katonáit, ami egy olyan hősi halott kultusz részévé vált, ami átjárta az első világháborúban szolgált tiszteket a két világháború közti időszakban. Bevezetőjében elmondta, hogy könyvét is azért írta, hogy megmutassa a magyar katonák kiváló helytállását, illetve példát adjon az elkövetkezendő háborúra, ahhoz, ami a könyv 1940-es kiadásánál már javában dúlt.

Viszont nem mindenki követte a hazáért fanatikusan harcolók példáját. Még a novemberi harcokat idézi fel egyik példaként, amikor két nem magyar népfőlkelő seregteste az őszi harcokban létszámuk harmadára morzsolódott le. A seregtestek nem kaptak kiegészítést, mert a hadvezetőség belátta, hogy nem igen volt harci értékük a csatatéren, bár Szurmay így is megfelelőnek tartotta őket állóharcra. Mindezek tudatában a katonák igyekeztek betegség, sérülés, vagy akár ellógás útján megszabadulni a fronttól. Az ilyen “visszaballagókkal” a parancsnok többször is találkozott. Egyik ilyen alkalommal két katonát állított meg, akik azzal próbálták kimagyarázni magukat, hogy szét voltak verve és csak ők maradtak az ezredből. Szurmay, nehezen visszatartva a nevetését, mert tudta, hogy akkor a közelmúltban abban a szektorban nem voltak komoly harcok, visszaküldte őket, hogy ne aggódjanak, mert egyben volt az ezredük.⁸²

⁸⁰ SÁNDOR András: *Háborús traumák az első világháborúban* in: *Első század*, 14 évf. 3. sz., 2015. nyár, Budapest, 63.

⁸¹ Vitéz uzsoki báró SZURMAY Sándor: *A magyar katona a Kárpátokban*, Erdélyi Szalon Kiadó, Budapest, 2022, 29-30

⁸² u.o. 36-37

Lógások mellett öncsonkításra is volt példa, igaz Szurmay emlékezete szerint ez csak egyszer történt meg hadseregcsoportjában. 1914 decemberében a Neusandeztől északra üldözték az ellenséget, amikor csapatai közt észrevett egy, idézve őt: “*vígan lépegetve jött előlről egy honvéd, szabályszerűen felkötött jobb karral. Cigány volt.*” Gyanakodva a különös vígságára és arra, hogy cigány volt az illető, parancsba adta orvosfőnökének, hogy bontsa ki a sebet. A honvéd könyörgött, hogy nem, mert nagyon fáj neki, de a doktor ígyis kibontotta és megállapította, hogy a jobb mutatóujj első cikke belülről kifelé sima sebbel át volt löve. Vallatásra a honvéd bevallotta, hogy nem régen volt a fronton, és sebesült már egyszer a bal kezén, ugyanolyan sebesüléssel. Az orvos azt is megállapította, hogy öncsonkítás volt. Szurmay egy tábori csendőrrel visszaküldte a honvédet annak törzséhez.⁸³ Nem tudni, hogy tovább mi történt vele, azt nem részletezte Szurmay emlékezetében, valószínűleg a kor és hadsereg szabályainak megfelelően hadbíróóság elé került és megbüntették. Ez az öncsonkító vagy ellógó jelenség nem csak a téli kárpáti csatára, hanem az egész első világháborúra jellemző volt, és amit, Szurmayi példáival ellentétben, sokszor kegyetlenül meg is büntettek: a hadbíróági perekől börtönbüntetésen át, de akár a kivégzésig is.⁸⁴

Szurmay mindezeket a “nem hazafias kiállású eseteket” elsősorban azzal magyarázta, hogy sokan voltak, akiknek az idegrendszere nem bírta a harctéri életét és haza kellett küldeni, mert a harctéren csak ártalmára lettek volna a sikeres küzdelemnek, de többük a dezertálás, a magukat sérültnek kiadását vagy más okot találtak, hogy minél messzebb kerüljenek a harctól. Ezen példákban azt is megfigyelhetjük, hogy mindkét esetben nemzetiségüket emelt ki a Szurmay. Ez magyarázható részben azzal is, hogy Szurmay igyekezte a magyarok kiállításának emléket adni; valamint a háború azon dimenzióját is, hogy a Monarchia nemzetiségei szemben az osztrákokkal, németekkel, magyarokkal, nem voltak olyan motiváltak és az nem hazájuknak gondolt birodalomért való önfeláldozás helyett inkább saját életüket mentették. A két világháború közötti magyar Nagy Háborús közös emlékezetnek egyik fontos alappillére volt, hogy a nemzetiségek nem tettek eleget a birodalom életbenmaradásáért majd pedig a háború után szétdarabolták az országot.⁸⁵

A front sajátos élete, ami megannyinak az idegeit kikezdte, vagy sokakat a bármilyen áron történő menekülésre vitt, sajátos szabályokkal járt. Az egyik ilyen az úgymond árnyék, amit a

⁸³ u.o. 38-39

⁸⁴ SÁNDOR András 2015: *Háborús traumák az első világháborúban* in: *Első század*, 14 évf. 3. sz., 2015. nyár, Budapest 67-68.

⁸⁵ BALLA Tibor 2010: *Az Osztrák-Magyar Monarchia hadereje.*, Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum, Budapest, 2010, 23-41

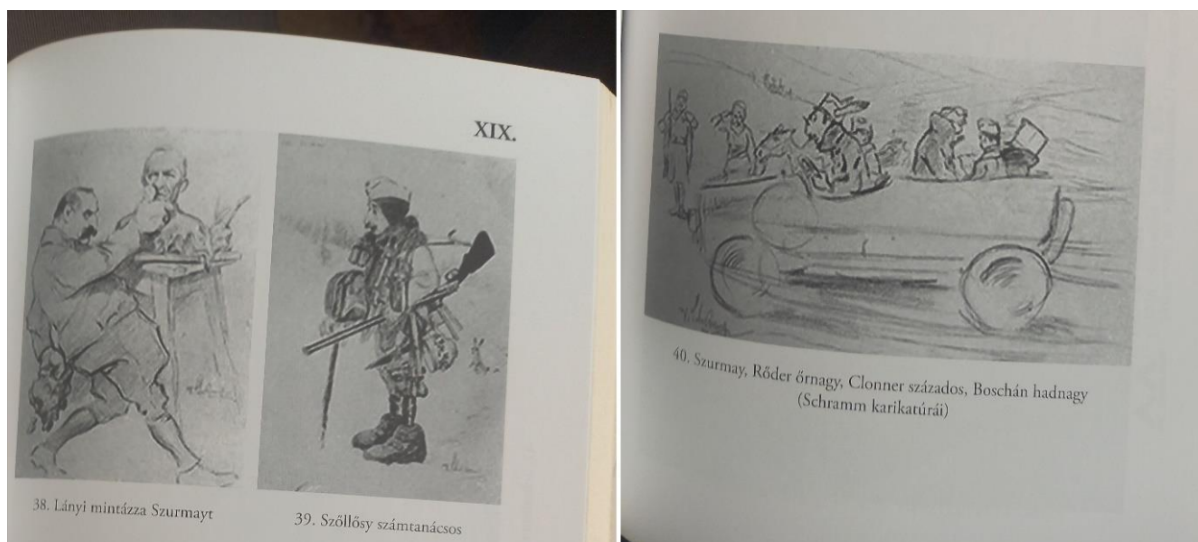
nagyobb harci eseményeket előzött meg. A nagy támadások előtti csönd volt az, amire a katonák és Szurmay is mindig felfigyeltek és saját elmondásaik szerint érezték előre a bekövetkező ellenséges rohamot. A lövészárokból való élet kikezdte a katonák idegeit, az élet, amit többek közt az ilyen vihar előtti csöndek, illetve a folyamatos tüzérségi ágyúzás jellemeztek.⁸⁶ Szurmayék is állandó nyugalanságban voltak, akár meneteltek, akár pihentek, vagy akár a viszonylag csendes téli árokharcok idején aludni próbáltak. Szerinte a katona a fronton legjobban egy jó kiadós alvásra vágyott a fronton, nyugalomra, ami még a legbiztonságosabb körülmények között is gondot okozott. Háber János tábor-dandárparancsnok egyszer azt mesélte neki, hogy az éjjel rosszul aludt, ugyanis félelmetes csend volt - ő pedig a mély csendre mindig azonnal felébred. Ilyenkor ki szokott menni hallgatózni, telefonálni, megnyugvást szerezni. És mint Szurmay magyarázza könyvében, hogy ennek oka volt: még pedig az oroszok éjjel mindig kieszelték valamit és körülötte mindenki attól tartott, hogy a téli éjszaka csendjében belopóznak hozzájuk és megölik őket.⁸⁷

Az el nem tűnő nyugalanság ellen a frontlakók igyekeztek bármilyen figyelemelterelő tevékenységgel küzdeni. Így tett, bár a sok tervezés közepette arra nem igen volt ideje - de ha igen, akkor tisztársai esti társaságában tette azt. Tisztársaival a meleget nyújtó házukban pihentek, beszélgettek és kártyáztak. Ezekről részletesen emlékszik vissza. A jókedvű legénységében volt egy Schramm Viktor nevű tartalékos főhadnagy, aki elfoglaltságként, illetve társai megnevettetésére karikatúrákat festett a tisztekről. Az egyik főhadnagyt nyúlfejjel, az egyik főhadbiztost angyalokon aludva, egy másik főszámtanácsost, aki nagyon szeretett vadászni, fejtől-lábig kitömött ruhában ábrázolta. Ezeket mindenki imádhatta, mert sokuknak ajándékba is adta a rajzokat. Valóságos bizarr képe ez a háborújuknak, ahol a sok pusztítás és harc mellett a tűz meleg mellett vígan ittak és társalogtak.⁸⁸

⁸⁶ SÁNDOR András 2015: *Háborús traumák az első világháborúban* in: *Első század*, 14 évf. 3. sz., 2015. nyár, Budapest 66-67.

⁸⁷ Vitéz uzsoki báró SZURMAY Sándor: *A magyar katona a Kárpátokban*, Erdélyi Szalon Kiadó, Budapest, 2022, 22-24

⁸⁸ u.o. 98-100

2. ábra. Schramm Viktor karikatúráiból egy pár

Forrás: Vitéz uzsoki báró SZURMAY Sándor: A magyar katona a Kárpátokban,
Erdélyi Szalon Kiadó, Budapest, 2022, 358

Összegzésül Szurmay Sándor megtapasztalta a téli kárpáti csata nehézségeit (rendezetlen legénységű csapatok újrendezését, téli hegyi hadviselését és állóharcát, a járványokat, a katonák nehézségeit, hőstetteit, túlélését). Mint hadseregpárancsnok azonban nem, mint egy fronton harcoló katonaként vagy tisztként, hanem a parancsnoki, a taktikai és logisztikai részét vezető tisztként tette ezt. Visszaemlékezéseiben, amit felhasznált arra, hogy könyvében megmutassa saját élményeit és példát szolgáljon a hadseregnek a következő háborúkra, látható, hogy gondolatai főleg a folyamatos szervezéssel, a foltozgatással, a problémák megoldásával járt és csak néha tudott úgymond pihenni, igaz azt tisztjei társaságában megbecsülte. Ezekre az eseményekre úgy emlékezett vissza, minthogy korábban láthattuk: mint egy tervező. Szurmayban is megvolt hazafiasság, de őt inkább a harcok okozta problémák megoldása kötötte le. Visszaemlékezéseivel a téli kárpáti csata egy olyan dimenzióját láthattuk, hogy milyen is lehetett a hadműveletek levezetni és a csapatokat harcra alkalmas tartani - mindemellett olyan részleteket is megtudhattunk, ami még jobban árnyalja a frontbéli életről alkotott képünket. A téli kárpáti csatát tisztként átélni egyszerre rémálom és egyszerre a szent ügy küzdelmének álma volt - egy álom, amiről sokan a háború kitörése előtt, de az alatt és után is dédelgettek.

2.2. József főherceg naplója

Vitéz Habsburg–Lotaringiai József Ágost (2. melléklet) (ismertebb nevén József főherceg) 1872-ben látta meg a napvilágot Alcsúton. Apja, József Károly Lajos főherceg (1883-1905) a birodalmi uralkodócsalád nádori ágából származott és aki hosszú katonai karrierje során a magyar honvédség főparancsnoki pozícióját is betöltötte; édesanyja Szász–Coburg–Koháry Klotild Mária Adél Amália hercegnő (1846-1927) volt. A főherceg hosszú katonai múlttal rendelkező elődjeihez hasonlóan katonai pályát választott, és a tiszti ranglétrán haladva az első világháború kitörésén már altábornagyi rendfokozatban szolgált. Édesapjához hasonlóan magát is elsősorban magyar arisztokratának vallotta, sőt maga kérte a császárt, hogy helyezték át az osztrák *landwehr* helyett a magyar honvédség kötelékébe. A háború utáni zavaros években rövid ideig volt kormányzó, valamint a Horthy-időszakban a Felsőház-tagja és MTA elnöke is. A második világháború után emigrációban élt az USA-ban és az NSZK-ban egészen 1962-ben bekövetkezett haláláig.⁸⁹

József főherceg a Nagy Háború alatt harcolt a szerbiai, a galíciai, a téli kárpáti és az olasz frontokon. 1914 augusztusában vezényelték ki a galíciai frontra, ahol 31. közös gyaloghadosztályával az általános visszavonulást fedezte az orosz túlerő ellen. Ezt követően az Uzsoki-hágót és környékét védte. 1914. október 25-én kinevezték a temesvári VII. hadtest parancsnokává és fő feladata az uzsoki-hágó feletti irányítás ellenőrzése volt. A harcok során részt vett az uzsoki környéki téli és húsvéti hadműveletekben.⁹⁰ Szolgálat alatt többször kitüntették, többek között elsőosztályú Vaskereszttel a galíciai fronton és a Kárpátok védelme alatt mutatott elszánt védekezéséért.⁹¹ A háború során naplót vezetett magyar nyelven. Ezt később mellékletekkel és magyarázatokkal kiegészítve 1934-ben adta ki egy hét kötetes könyvsorozat formájában: *A világháború amilyenek én láttam*.⁹² A téli kárpáti csatában átélteit az első kötetben foglalta össze.

A főherceg könyvének előszójában közli, hogy eredetileg nem volt szándéka kiadni háborús jegyzeteit, de az akkoriban (1920-as évek végén és 1930-as évek elején, a magyar

⁸⁹ József Ágost főherceg in: SIPOS Péter (szerk.) 1997: *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A-ZS.*, Budapest, elérhető: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyarorszag-a-masodik-vilaghaboruban-lexikon-a-zs-F062E/i-j-F0A5C/jozsef-agost-foherceg-F0A7F/> (2024.03.16.)

⁹⁰ NANÁY Mihály: *A magyar Habsburg, aki kormányzónk lett volna – ki volt József főherceg?* in: *Mandiner*, elérhető: <https://mandiner.hu/belfold/2018/10/habsburg-jozsef> (2024.03.16.)

⁹¹ József Ágost főherceg in: SIPOS Péter (szerk.) 1997: *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A-ZS.*, Budapest, elérhető: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyarorszag-a-masodik-vilaghaboruban-lexikon-a-zs-F062E/i-j-F0A5C/jozsef-agost-foherceg-F0A7F/> (2024.03.16.)

⁹² JÓZSEF főherceg: *A világháború amilyenek én láttam I.*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1934

háborús hősök kultusza idején) tényező háborús emlékiratoknál sérelmezte, hogy azok egyes nemzetek rovására részre hajlottak, illetve hogy a magyar katonák hőstetteit rendszerint elhallgatták:

„(...) *A többi, amit eddig olvastam, mind bizonyos fokig elfogult mindaz iránt, ami magyar és levelenként leszedegetik a magyarnak dicsőséges babérkoszorúját, melyet a háború ont. Részben azzal, hogy elhallgatják tetteit, részben, hogy sokkal kevésbé érdemes nemzeteket vagy nemzetiségeket emelnek ki.*”⁹³

A fentiekből is következtetve célja vélhetően az volt, hogy a magyar katonák hőstetteit megörökítse, abban az erősödő korszak keretén belül, amikor Vitéz-rend megalakult és amikor a Nagy Háborús hőshalottak kultusza is elkezdett kiépülni. A főherceget hazafias jellemként örökítik meg a források és a szakirodalom, amit naplójának vizsgálatánál is észrevehetünk, így ennek fényében fogjuk az ő nézőpontjából átélni a háborút a Kárpátokban.

1914 szeptember elejére a frontszakaszán az Osztrák-Magyar Monarchia csapatai visszavonulásra kényszerültek a Kárpátok hegyei mögé. A hegyek menti védelem megszervezését Peter Hoffmann gyalogsági tábornokra bízta.⁹⁴ A tábornok 6 közös menetzászlóaljat és 15 népfőlkelő hadtápszászlóaljat kapott.⁹⁵ A hágók védelmére (Uzsok, Verecke, Beszkid) 2-2 zászlóaljat vezényeltek ki és Munkácson helyezte el a tartalékokat, addig, amíg a visszavonuló 2. és 3. osztrák-magyar seregek rendezik a soraikat. Az újrendezés következtében József főherceg gyaloghadosztályát a Tersztyánszky-hadseregcsoporthoz helyezték át, amelynek keretében belül október 1-jén az orosz kézben lévő Uzsoki-hágó környékének stabilizálása és majdani visszafoglalására utasították. A főherceg feladata a téli kárpáti csatát megelőző őszi csatározások és téli harcok idején ennek a szektornak az ellenőrzése volt.⁹⁶

A főherceg naplóbejegyzéseinek jelentős részét a Kárpátok tája és az aznapi időjárás képezi. Az uzsoki hágó környékét hegyek és erdők valóságos labirintusa alkotta, amik egyszerre jelentettek fedezéket nekik és egyben rejtekhelyet az ellenségnek. A telek hidegek voltak és a tavaszok áradásokkal teliek. A fagyos telek miatt téli, a terep miatt főleg hegyi

⁹³ JÓZSEF főherceg: *A világháború amilyenek én láttam I.*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1934, 1-2.

⁹⁴ SUSLIK Ádám: *"A hadműveleti területek sajátosságai Bereg és Ung vármegye példáján 1914–1916 között"*, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 2016. 51.

⁹⁵ SZABÓ László: *A nagy temető.* (Przemysl ostroma 1914-1915). Budapest, 1982. 89. vö. *A világháború. 1914-1918*, 1937. 36.

⁹⁶ JÓZSEF főherceg: *A világháború amilyenek én láttam I.*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1934, 123. és GONDA Henrik: Ungvári Közlöny. 1915. dec. 30. 37. évfolyam, 52 szám.

hadviselések keverékével lehetett itt érvényesülni. A hágó körüli magaslatok kulcsfontosságúnak bizonyultak az ágyúknak és ütegeknek, amik támogatást tudtak nyújtani a gyalogos alakulatoknak.⁹⁷ Az erdőshegyes vidék sajátos légkörét József főherceg egyik naplóbejegyzésében úgy írta le, hogy amikor csapataival október 3-án délben elhagyta Hajasdot és a csorbadombi állomás felé vonultak, az alatt mindvégig erős löveg- és puskatűz volt hallható, amit a magas erdős hegyek visszhangozva felerősítettek. Noha leírásában mindvégig saját maga és katonái közös szent ügyének lelkesedését írta, mégis nyugtalanító lehetett a folyamatos csatamoraj, ami mindvégig elkísérte őket, mert később többször is megemlítette ezeket, mint a közelgő csata előtti visszhangzó zajt.⁹⁸

A naplójának bejegyzéseit a háború moraljását októbertől az egyre rosszabbra forduló szeles és esős időjárás vette át. Egyik alkalommal így írt októberben, amikor gyaloghadosztályával az uzsoki-hágót gyalogszeren közelítették meg:

„Zúgva morajlik, nyikorogva siránkozik az erdő és dühöngve tombol a vihar, a fák koronáit csavarva s ide-oda rángatva. A holdnak sugarai kétségbeesetten ugrálnak egyik törzsről a másikra, mintha menedéket, oltalmat keresnének. Hosszú, nehéz felhősorok, mintha zarándokseregek volnának, sietnek az égen tova és ha fölöttünk vannak és nagyon sötét lesz, akkor valami hideg hull alá s mindjobban csípi arcomat. Fázom, mindannak dacára, hogy a 32-esek mégis csak tüzet raktak mellém és folyton tesznek rá galyakat.”⁹⁹

A meleget adó tűz ellenére megparancsolta katonáinak, hogy elaltassák azokat, mert nem tudhatták, hogy az úgymond *muszka* látta-e őket valamelyik magaslatról.¹⁰⁰

A hideg eső mellett a köd is egyre nagyobb problémát jelentett. A nyomott és párás levegő, valamint a láthatóság gyengülése a Kárpátokban sokszor azt eredményezte, hogy elsősorban nem tudták megkülönböztetni a sajátjaikat az ellenségétől.¹⁰¹ A főherceg is hasonló tapasztalt 1914. október 4-én, ahol egy több hadosztályt (Le Beau és Dáni csoportokat) oroszokat felölölő felvonulás közepette egy a csapata előtt megjelenő oszlopra lett figyelmes Bukowiec és Beniowa között. Ez az oszlop arccal felé ásta be magát, mint az ellenség. *„A ködben először nem tudjuk kivenni, hogy a mi katonáink-e vagy ellenség?”* írta. Végül a 32-es

⁹⁷ PAP Krisztián: *Oroszlánok a Kárpátokban*. 1914-1915, Erdélyi Szalon, Kiadó, Budapest, 2022, 72-73.

⁹⁸ JÓZSEF főherceg: *A világháború amilyenek én láttam I.*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1934, 128.

⁹⁹ u.o. 129

¹⁰⁰ u.o. 129

¹⁰¹ PAP Krisztián: *Oroszlánok a Kárpátokban*. 1914-1915, Erdélyi Szalon, Kiadó, Budapest, 2022, 72-73

gyaloghadosztályának két századát rajvonalba vette és velük együtt közelebb ment. Közelebb érve már megállapította, hogy ez a még tegnap Wolosate irányába kirendelt utóvédje volt, amelyik a parancsot is csak késve kapta meg.¹⁰²

Mégis a hideg viharok és a köd együtt nem jelentettek akkora ellenséget a főhercegnek, mint a tél. A Kárpátok hegyeibe már október végén beköszöntött a téli fagy és a hó. A mindennapi események és a hadműveletek leírása mellett 1914 novembere és 1915 márciusa között a főherceg naplójának egyik központi témájának nevezhetjük. A szokatlanul hideg, olykor mínusz 20 fok alá süllyedő hőmérséklet nagymértékben nehezítette meg nem csak a hadműveleteket, de a mindennapi életet is a fronton.¹⁰³

„Üvölt az északi szélvész és nagy tömegekben hordja a havat, mely kavarogva rohan tova...” - jegyezte meg József főherceg már novemberben. – „Szegény csapataim! Még tüzet sem rakhatnak.”¹⁰⁴ Egy idő után a fagy és a hó meg is ihlette az altábornagyot, aki több naplófeljegyzésében a zord időt sugárzó nyugtalan nyugalomként örökítette meg, mint például a következő 1915. január 11-ei írásában:

„(...) Oly tiszta és ragyogó a vastag hóréteg, s a mélyen lehajló ágak nehéz hótömeggel fődvék, az erdő szűzi téli díszében pompás és béketeli. Mily ellentét ezen mélységesen bámulatos békés csend és a mi borzasztó, megsemmisítő háborúnk között . . . Ma azonban minálunk is csend van és mint egy fehér vasárnap oly jóleső a télnek mélységes nyugalma. És mégis a szívben olyan hideg van . . . Olyan nagyon fagyosan hideg!”¹⁰⁵

József prózaisága is mindinkább bemutatja nem csak a helyzet nehézségét, hanem hogy azt a főherceg hogyan is fogta fel: mint egy fajta hősi csatát, amit ő és társai vívtak meg, úgy, hogy még az időjárás is az ellenségük volt. Mellesleg a főherceg prózai megfogalmazása nem volt egyedülálló eset a háborúban. Az első világháborúban – vagy éppen más háborúban – a katonák költői eszközökkel fejezik ki érzéseiket és örökítik meg a front történéseit és

¹⁰² JÓZSEF főherceg: *A világháború amilyenek én láttam I.*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1934, 131-132

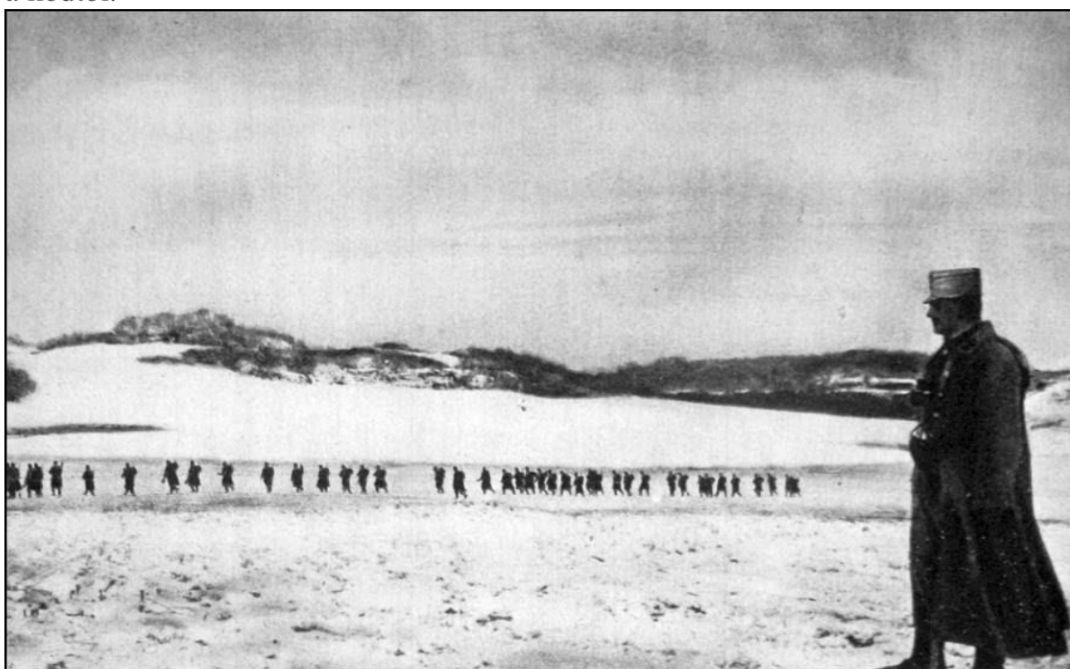
¹⁰³ JULIER Ferenc: *1914-1918: A világháború magyar szemmel*, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1933, elérhető: https://mek.oszk.hu/02200/02221/html/3_2.html (2024.03.17.)

¹⁰⁴ JÓZSEF főherceg: *A világháború amilyenek én láttam I.*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1934, 142-143

¹⁰⁵ u.o. 357-358

viszontagságait. Ezek az irodalmi alkotások célzatú vagy hasonló hangulatú alkotások sokat elárulnak a szerző személyéről, lelkiállapotáról és a történésekről alkotott gondolatairól.¹⁰⁶

A vastag hó és mínusz fokos fagyok átalakította a hegyi harcok szabályait. Decemberében a hadműveletekben kifáradt felek állásharcot vettek fel, erőt gyűjtve a későbbi nagyerojű offenzívákra. A frontot a fentebb leírt fagyos nyugalom és kiscsapatos csatározások jellemezték. Ez idő alatt mindkét oldalról nagy átcsoportosítások és készülődések mentek végbe, amik alatt igyekeztek a hidegben állomásozó katonákat is megfelelő felszereléssel ellátni, hogy aztán kezdetét vegyék a nagy méretű hadműveletek. Azonban január végi és február eleji offenzívák során csak kis csoportokban tudtak az akár egy méteres hóban mozogni és hadműveleteket végezni.¹⁰⁷ József főherceg is így küldte fel katonáit, akiket óvatosságra intett: „*merthogy az ellenséges táboriőrök óvatosak és már messziről minden elfogadható célra lőhetnek.*” Ugyanígy a tüzérség is, ami állandó tűz tarthatta őket akkor is, ha nem látta őket a ködtől.¹⁰⁸

3. ábra. Valahol a Kárpátokban. Vonuló osztrák-magyar katonák

Forrás: Pesti Napló háborús albuma, 1915 (Honvéd-gyalogság előrenyomulása

Skarcycénél), elérhető: <https://sites.google.com/site/azidoharcokatujraz/home/5-a-haboru-maga/teli-hadviseles-az-első-vilaghaboruban>

¹⁰⁶ KÖBÁNYAI János: *Emlékezetvesztés az irodalomban. Az első világháború magyar prózairodalma* in: Dobos István (szerk.): *Studia Litteraria: Az első világháború emlékezete, 2015/3–4*, Budapest, 170

¹⁰⁷ PAP Krisztián: *Oroszlánok a Kárpátokban. 1914–1915*, Erdélyi Szalon Kiadó, Budapest, 2022, 169–171

¹⁰⁸ József főherceg: *A világháború amilyenek én láttam I.*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1934., 360

Mindezek a téli offenzívák mind a Monarchia, mind pedig Orosz részről is rengeteg áldozattal járt. Például a József főherceg 2. seregét kísérető Borojevic 3. osztrák-magyar hadsereg feltehetően 130.000 puska erőjű serege ezekben a január 23-tól február 5-ig tartó harcokban 89.000 főt veszíthetett. A veszteségekbe beleszámoltak a halottak, a sérülteket és az eltűnteket. Sokuk halálra fagyott.¹⁰⁹ De nem csak a fagyhalál ölt ily nagyon.

„*A kolera!... Minden ezredben 10—15 megbetegedés és majdnem ugyannyi halálozás... A bakterológiai vizsgálat pozitíve megállapította az ázsiai kolerát.*”¹¹⁰ – írta már szeptember 15-én az általános visszavonulás idején József főherceg. A négy északkeleti vármegyében – Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros –, ahol a harcok a legintenzívebbek voltak és ahol a legnagyobb csapatfelvonulások voltak, ott a belügyminisztérium szerint¹¹¹ 1914. szeptember 15-én jelentették be az első esetet a békéscsabai kórházban, az északi harcterről hazatért sebesült katonáknál a kórt. A visszavonuló vagy sebesült katonák után a hadifoglyoknál és a polgároknál is fokozatosan elkezdett terjedni a kolera, főleg az északkeleti vármegyékben. Ung vármegyében, az uzsoki hágó vármegyéjében, például 45 községet érintett a betegség¹¹² és leginkább Havasköz, Felsőőröcze, Bunkós és Palócz településeken tetőzött,¹¹³ ami a 2. és 3. osztrák-magyar hadseregek hadműveleti területeibe estek.¹¹⁴

A téli hideg mellett a kolera¹¹⁵ szedte a legtöbb áldozatot a Kárpátok alatt. A járvány legjobban a higiéniai szempontból nem megfelelő körülmények között (nagy tömeg tömörült helyen, árokharc sáros állásai), illetve a téli hideg alatt terjedt el a legjobban és jelentett állandó veszélyt már a háború kirobbanásától.¹¹⁶ Ez ellen a katonai vezetés megpróbált

¹⁰⁹ JULIER Ferenc: *1914-1918: A világháború magyar szemmel*, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1933, elérhető: https://mek.oszk.hu/02200/02221/html/3_2.html (2024.03.17.)

¹¹⁰ JÓZSEF főherceg: *A világháború amilyenek én láttam I.*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1934, 118

¹¹¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL). K27 (1914. 12. 18) 22R/65

¹¹² SUSLIK Ádám: *"A hadműveleti területek sajátosságai Bereg és Ung vármegye példáján 1914–1916 között"*, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 2016. 121-125

¹¹³ Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (továbbiakban: KTÁL). F. 7. op. 1. od. zb. 2714.

¹¹⁴ 1914-ben nem, de 1915-ben kétszer is rendelkeztek a területek hadműveleti beosztásáról és azok határaitól. 1915. szeptember 10-i 32000/1915. B. M. és a december 13-i 40500/1915. B. M. rendelet kivétel nélkül külső hadműveleti területeknek minősítették az adott vármegyét. Magy. Rend. Tára. 1915. 49. évf. 1195., és 2189. és a 18000/1916. számú körrendelet Magy. Rend. Tára. 1916. 50. évf. 1138-1140. In: SUSLIK Ádám: *"A hadműveleti területek sajátosságai Bereg és Ung vármegye példáján 1914–1916 között"*, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 2016, 58-63

¹¹⁵ A háború kitörését követően gyorsan megjelent a kolera, avagy más néven hányászékely. A betegség Ázsiából származott, és 1817-ben került Európába. Jellemző tünetei voltak: az állandósult hasmenés, hányás, levertség és szédülés. Súlyos esetben a szervezet nem tudja pótolni a nagyarányú folyadékvesztést, így halálos kimenetele volt. in: Kazareczki Noémi: *Veszedelmes ragályok - avagy a Nagy Háború járványai I.*, elérhető: https://mnl.gov.hu/mnl/nml/veszedelmes_ragalyok_avagy_a_nagy_haboru_jarvanyai_i (2024.03.20.)

¹¹⁶ A főherceg egyik naplóbejegyzése szerint például a VII. hadtestnél szeptember 24-én 700-an, szeptember 29-én a XII. hadtestnél 171-en, a 103. népfőlkelődandárnál 400-an betegedtek meg kolerában; a kiskoloni,

bakteriológiákkal, karanténnal és gyógyszerekkel is küzdeni, de így sem tudták igazán ellenőrzésük alatt tartani azt, ami nem csak a hadműveletekre, hanem a katonák mindennapjaira is rányomta a bélyegét.¹¹⁷

A főherceg naplója többször és részletes tesz említést megbetegedő és szenvedő katonáiról. Még az általános visszavonulás idején a járványt „*rettenetes kísértetként*” írja le. Ugyanezen naplóbejegyzése leírja, hogy amikor legénységének pihenőt parancsolt, az alatt a 45 perc alatt 51 embere lett rosszul, 9 alig 20 perc alatt pedig meghalt.¹¹⁸ Az altábornagy pedig akart, de nem tudott segíteni: „*Ott állok gyötrődő szívvel és félelemteli csengő tekintetük fáj nekem és az, hogy nem tudok rajtuk segíteni.*” Megpróbálta katonái biztatni, de többször a szava elállt. Megviselte emberei szenvedése.¹¹⁹

Másik alkalommal, amikor október 4-én az uzsoki-hágó körüli magaslatok elfoglalására gyülekezett katonáival, megjegyzi, hogy sok emberre hiányzott. Később a kihelyezett pozícióikat őrző katonái holttesteire bukkantak a kis hóbuckák alatt:

„*Midőn a hófúvásos parton menetelünk, még sok kolerást vonszolnak elő a hó alól. — És hány maradt ott örökre? Kiknek „tetemeit csak a tavaszi szellő fogja kiolvasztani a jégből? — Feketés kék arcuk és félelemteli tekintetük első pillantásra elárulja, hogy a kolera oltja ki derék életüket. Elrendelem, hogy Halasd felé vigyék a betegeket.*”¹²⁰

Egy szeptember 29-ei naplóbejegyzése egy az Őrmező felé való felvonulás idejéről elevenít fel egy a főherceg számára szörnyű látványt a kolera nagyságáról, amikor is Szinna felé menet egy tüzérségiszázados és főorvos kétségbeesetten kéri, hogy ne hozza oda csapatait, mert a helység kolerával teljesen meg van fertőzve, a faluban nagy fejetlenség lett, még maga a főszolgabíró is elmenekült. A főherceget figyelmeztették, hogy a falutól északra egy fűrészmalomban (illetve az iskolákban) állítólag borzasztó állapotok uralkodtak. Erről előbb a főherceg is megakart győződni, így egyedül afelé vette az irányt. Útközben azonban még betért az iskolába, ahol szörnyű kép fogadta: megállapítása szerint „*vagy 50 haldokló feküdt a padlón, közülük több volt a halott; ápoló egy se volt, csak a nyöszörgés és a*

mezőlaborczi, homonnai, szinnai, kelcei, sitnyiki, eperjesi járványkórházakban kb. 1200 kolerás beteg feküdt.
in: JÓZSEF főherceg 1934: *A világháború amilyenek én láttam I.*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 119

¹¹⁷ PAP Krisztián: *Oroszlánok a Kárpátokban. 1914-1915*, Erdélyi Szalon Kiadó, Budapest, 2022

¹¹⁸ JÓZSEF főherceg: *A világháború amilyenek én láttam I.*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1934, 117-118

¹¹⁹ u.o. 118

¹²⁰ u.o. 130

halálhörgés.” A fűrészmalomnál pedig 1500 kolerás látott a földön feküdni, ugyanúgy rengeteg halottal köztük. Őket 40 egészségügyi katona és 6 orvos próbálta ellátni - az élők legalábbis -, miközben állandóan hozták a betegeket. A főherceg megpróbálta bátorítani az élő katonákat, de egy idő után, ahogy ő írt: „megcsuklott a hangja” és nem tudta tovább azt csinálni.¹²¹

József főherceg szörnyű képet festett le naplójában, rémisztően részletekig menő leírással, különös hangsúlyt fektetve az eltorzult kékes arcokra és üres, hipnotizálói szemeikre. Az altábornagyban megmaradtak a holtak tekintetei, amitől saját bevallása szerint aludni nem bírt, mert irtózatossá torzképük beszáradt szemei lebegtek előtte.¹²² Az ilyen látvány és egyéb más hasonló sokkoló kép mély nyomokat hagyott a katonákban az első világháborúban, amitől azokban rémálmokat vagy akár poszttraumás stressz szindróma (PTSD) okozva, amit akkor a hadvezetés és orvostudomány még férfi hisztériaként vagy egyszerű gyávaágként kezelte.¹²³

A sok halott és haldokló közepette a koleráról felettesei utasítása szerint tilos volt beszélni, hogy megakadályozzák a pánikkeltést a hadsereg soraiban.¹²⁴ Ezt József főherceg felettese, Tersztyánszky Károly¹²⁵ hadtestparancsnok is parancsba adta, azzal is kiegészítve, hogy nem voltak kolerások, azok csak kimerültségben halnak meg százával. A napló szerint ez ellen a főherceg megpróbált felszólalni, mondván, hogy a szigorú szabályok végett sem szabad a súlyos valóságot letagadni, amire válaszul a hadtestparancsnok leordította és kijelentette, hogy hallgasson, ez nem kolera.¹²⁶ Közöttük a vita itt nem ért véget, mert egy későbbi szeptember 25-ei feljegyzés szerint, amikor egy homonnai iskolából hosszú sorba vitték ki a kolerásokat, Tersztyánszky hadtestparancsnok félvállról odavetette, hogy „*Erschöpfte! Die in 14 Tagen wiederkommen!*” (lefordítva: „*Kimerültek! Visszatérnek 14 nap múlva!*”). József főherceg, írásából és válaszából ítélve, feldúltan odaszólt felettésének: „*Azok örökre kimerültek, mert gyávák voltunk bevallani, hogy kolerajárvány pusztít itt!*” Válaszul a

¹²¹ u.o. 125.

¹²² u.o. 126.

¹²³ SÁNDOR András: *Háborús traumák az első világháborúban* in: *Első század*, 14 évf. 3. sz., 2015. nyár, Budapest, 60-61

¹²⁴ KAZARECZKI Noémi: *Veszedelemes ragályok - avagy a Nagy Háború járványai I.*, elérhető: https://mnl.gov.hu/mnl/nml/veszedelmes_ragalyok_avagy_a_nagy_haboru_jarvanyai_i (2024.03.20.)

¹²⁵ Nádasi Tersztyánszky Károly (1854-1921) 1913. május 1-től lovassági tábornok. 1914. augusztus 12-től a cs. és kir. IV. hadtest parancsnoka a szerb, majd az orosz fronton. 1915. május 27-től a Tersztyánszky-hadseregcsoporthoz parancsnok. BALLA Tibor 2010: *A Nagy Háború osztrák-magyar tábornokai*, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest, 305-306.

¹²⁶ JÓZSEF főherceg: *A világháború amilyenek én láttam I.*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1934, 119.

parancsok visszaszólt, hogy azok csak kimerült és kiemelte, hogy ezt megértette-e a főherceg.¹²⁷

Kutatásom során nem találtam más forrásokat, amik teljes mértékben végig követik ezen vitáknak az ilyen pontos lemenetét, viszont a főherceg naplójában gyakori jelleggel említ ilyen és ehhez hasonló vitákat, illetve Tersztyánszky kétes megítélése¹²⁸ is a hadseregben arra enged következtetni, hogy köztük egy az egész téli kárpáti csata idejét kísérő viharos viszony jellemezte. A főherceg különösen rosszban lehetett vele, mert a korábbi augusztusi naplójegyzékében megemlíti, hogy Budapesten Tersztyánszky gyalázatos rágalmat terjeszt a kaszinóban ellene – igaz nem említi, hogy pontosan mit is mondhatott rá.¹²⁹ Ezt rögtön követte egyfajta kölcsönös bocsánatkérés, amikor szeptember 6-án József főherceg felkereste a hadtestparancsnokot a főhadiszálláson, ahol sajnálatát fejezte ki, illetve kérte a jó ügy érdekében kerítsenek fátylat a múltra.¹³⁰ De mint látható a fenti szeptember 25-ei kolerahelyzetről való vitáról, hogy a beígért békesség nem valósult meg - és később sem. Egy január 2-ai Le Beau tisztársával való beszélgetése során például a hadtestparancsnokot egyenesen lelketlennek nevezi és legszívesebben távozna alóla.¹³¹ Hasonló hangnemben írt a főherceg, amikor úgy hallotta, a 2. hadsereg parancsnoka Boroevic beteg és Tersztyánszky jönne a helyére. Ebben az esetben azonnali felmentését kérelmezte volna.¹³²

A téli kárpáti csata alatt gyakoriak voltak az efféle nézeteltérések és ellenséges viszonyok a tisztek között, amik az alkalmazott taktikákon, a vezetési stílusán át a személyes ügyekig terjedt. Ebben a feszült helyzetben a főherceg és Tersztyánszky esetében utóbbi kettő figyelhető meg, ahol a főherceg legjobban azt sérelmezte, hogy felettese lelketlenül bánt a katonákkal. József főherceg példája jól mutatja, hogy ott a téli kárpáti csata alatt a táj, az időjárás és az ellenség mellett néha a vezetéssel is szembe kellett néznie a tisztnek.¹³³ Mindez jellemző volt még a legfelsőbb vezetésnél is: az osztrák és német vezérkari főnökök, Conrad

¹²⁷ u.o. 120-121

¹²⁸ Az alatta szolgálók többször sérelmezték merev szabálykövető és mások meglátását elítélő vezetését, sőt a szolgálati szabályzat betű szerinti betartatása egy idő után egyes vicclapok állandó szereplőjévé tették őt, például a legnagyobb visszhangot kiváltó intézkedéseként meg akarta szabni, hogy a katonák társágában tartózkodó nők szoknyája mennyire lehet felsliccelve. in: Hadtörténeti Intézet és Múzeum: *Nádasi Tersztyánszky Károly vezérezredes*, elérhető: <https://m.militaria.hu/digitalis-hadtortenelem-hadtorteneti-oktatasi-csomagok-iskolak-szamar/also-vilaghaboru-tortenete/also-vilaghaboru-tortenete-a-katona/nadasi-terstyanszky-karoly-vezerezedes> (2024.03.26.)

¹²⁹ JÓZSEF főherceg: *A világháború amilyenek én láttam I.*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1934, 68

¹³⁰ u.o. 76-77

¹³¹ u.o. 137

¹³² u.o. 361

¹³³ PAP Krisztián: *Oroszlánok a Kárpátokban. 1914-1915*, Erdélyi Szalon, Budapest, 2022, 179-180

Hötzendorf és Erich von Falkenhayn az egész téli kárpáti csata alatt a hadműveletekről, az erősítésről és az osztrák-magyar hadsereg hadiképességéről vitatkoztak.¹³⁴

Tersztyánszkyval ellentétben, a főherceg a közkatonákkal mindvégig közvetlenek kapcsolatot ápol: ez megmutatkozott úgy, hogy mind a felvonulásban, mind a harcokban velük volt, gyakran ment le hozzájuk helyzetfelmérésért vagy egyszerű beszélgetésért. Ennek egyik példája volt január 4-én, amikor a pozíciója mellett két tartalékban lévő honvéd gyalogezredhez (1. és 4.) ment, hogy a tisztekkel és a legénységgel elbeszélgessen, hogy megismerje őket. Sajtószavaival folytatva: „*miután sokakkal beszéltem, lelküknek-szívüknek aggodalmait, kívánságait törekedtem kitapogatni, visszajöttem Kerekrétre*”.¹³⁵ Katonáit sokszor dicsérte, tetteiket és állapotukat rendszeresen lejegyezte. Már a lebergi harcok végénél párhuzamot vonva a visszavonuló lehangolt és sérült bajtársakkal szemben: „*Az én csapataim énekelve menetelnek s mosolygó arccal integetnek nekem, pedig ők a halálba mennek; amazok lógó fejjel, gyászmenetben igyekeznek az életbe.*”¹³⁶ Hogy ez és ehhez hasonló esetek valóban így történt-e, arra nem találtam első számú forrást, csak azt lehet alátámasztani, hogy a háború ezen szakaszában még átjárta a katonákat a lelkesedés; viszont a vizsgált alanynál egy fontos jellemvonást figyelhetünk, ami alapjaiban határozta meg, hogy ő hogyan is értelmezte körülötte az eseményeket.

A főherceg naplóbejegyzéseinek további jelentős szegmensét teszik ki katonái szenvedései, hősi és hazafias tetteik – különösen a magyarokénak, akiket kiemelt, ami akkoriban egyedülálló volt a maga nemében Monarchia ezen tiszti rangján, hiszen József herceg rangján és feljebb leginkább osztrák parancsnokok voltak, akik inkább az osztrákok és németek haditetteit említették.¹³⁷ Ilyen volt Bacsics Vazul szakaszvezető esete, aki egy nagy csoport foglyot vezetett, de egy orosz különítmény rajtuk ütött és a főherceg elmondása szerint csakis az ő rendkívüli vitézsége folytán volt képes pár emberével az erős támadást visszaverni, a foglyokat megtartani és még egy csomó új foglyot ejteni. Érdekesség, hogy Bacsicset az őszi csatározások alatt már többször előterjesztette - például arany vitézségi rendre -, de a

¹³⁴ JULIER Ferenc: *1914-1918: A világháború magyar szemmel*, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1933
elérhető: https://mek.oszk.hu/02200/02221/html/3_2.html (2024.03.17.)

¹³⁵ JÓZSEF főherceg: *A világháború amilyenek én láttam I.*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1934, 347-351

¹³⁶ u.o. 69-70

¹³⁷ NANÁY Mihály: *A magyar Habsburg, aki kormányzónk lett volna – ki volt József főherceg?* in: Mandiner, elérhető: <https://mandiner.hu/belfold/2018/10/habsburg-jozsef> (2024.03.16.)

kitüntetések a vezérkar még nem tudta átadni, mert nem érkezett meg, ami miatt a főherceg saját bevallása szerint rettenetesen ingerült volt.¹³⁸

Katonái hőstettei mellett a főherceg gyakran írt katonái megpróbáltatásairól és nehéz állapotairól. Egyik alkalommal, amikor rohamot kellett parancsolnia és vezetnie a Szumonka A814 irányába, katonáinak a főherceg leírása szerint meleg és szeretetteljes szavakkal fordult hozzájuk a térdig érő vízben és sárban. Elszorult szívvel látta ebben a nyomorult állapotban rohamra menni és meghalni. „*Ki nem fejezhető lelkiállapotban vagyok.*” – fűzte hozzá.¹³⁹ Katonái is viszonzták parancsnokuk figyelmességét, amikor 1915 első napjára virradó újév éjjelén a 39-es törzsszázad tisztelegve köszöntöttek fel meleg és szeretetteljes szavakkal.¹⁴⁰ Mindezt a hadseregfőparancsnokság is tudta. Egyik telefonbeszélgetésben például meg is dicsérték, hogy sokat volt személyesen csapataival.¹⁴¹ Több ezekhez hasonló példa van, ami bizonyítja, hogy a főherceg valóban sokat volt katonáival együtt, hogy gondolt rájuk és sajnálta is őket. Tehette azért ezt, mert érdekelt katonáinak a sorsa, illetve abból a gondolattól vezérelve, idézve őt, „*hogy csak kölcsönös bizalommal lehetett a legjobban közös ügyért küzdeni.*” Bajtársias szeretet lehetett ez harcosai iránt.¹⁴²

A részletes áttekintés után meg lehet állapítani, hogy József főherceg javarészt a harcokat és a frontbéli életet nehezítő időjárásról és körülményekről, a katonák állapotáról és tetteiről, illetve Tersztyánszkyval tartott ellenséges vitáiról szóltak. A főherceg naplója sajátos betekintést nyújt, hogy milyen is lehetett egy tekintélyes katonai múlttal rendelkező, a hazafiaságtól, a kor háborújától és a szent ügy elérésétől fűtött magasrendű tiszt szemszögéből a téli kárpáti csata, ami a Nagy Háború első pontja volt, ahol ráeszmélhettek az emberek a várva várt háború igazi arcára – és amire József főherceg még nem tett meg. Megfigyelhető a kiragadott példákban, hogy a főherceg az eseményeket úgy élhette meg, mintha katonáival a nemzedéke vagy országa döntő háborúját vívná. Amiről és ahogy ír (a magyar katonák vitézséget megörökítő naplót is használó könyv, a vadregényes Kárpátok, a szent ügyet akadályozó természeti csapások, a pusztító kolera, az ügyet nem jól szolgáló Tersztyánszky, a katonák hősiessége és szörnyű halála, a katonákkal közös szenvedés a hazáért) abból jól tapasztalható ez a fajta háború eleji nagy lelkesedés, ami bejárta az összes háborús országot,

¹³⁸ JÓZSEF főherceg: *A világháború amilyenek én láttam I.*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1934, 347

¹³⁹ u.o. 143

¹⁴⁰ u.o. 342-343

¹⁴¹ u.o. 348

¹⁴² u.o. 350

különösen a tiszteket, akik katonáikat vezetve kívántak, Rácz Pál ungvári író-újságszerkesztő vezércikkét idézve: „*de míg a hadviselő felek mindegyikének területi aspirációi vannak, addig mi az önzetlenség háborúját vívjuk.*”¹⁴³ Míg Szentí Tibor első világháborús ego-dokumentumokon alapuló kutatása szerint, a magyar katonák hazafias szólamokra, hazugságokra való neveltetéséből, azok tájékozatlanságából és elvakultságából ezen harcokban hamarosan föleszméltek, mindez a tiszteknél jóval lassabb volt – mint azt a főherceg naplójában is láthattuk, akinél ez meg sem történt. A főherceg tovább dédelgette álmát a háborújáról.¹⁴⁴

¹⁴³ Ung, 1915. május 1.

¹⁴⁴ SZENTI Tibor: *Vér és pezsgő: Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*, Magvető, Budapest, 1988, elérhető: <https://mek.oszk.hu/08700/08715/html/#1> (2024.03.28.)

III. FEJEZET. EGY TISZT ÉS EGY KATONACSALÁD SZEMEIVEL

A háború terepasztalának „bábújaként” nem sok beleszólásuk voltak a katonáknak, hogy mit és hogyan tehettek. Nem volt döntőerejük, mint a parancsnokoknak, akiknek tervei és parancsai lévén sorsok fölött irányítottak. Ők voltak azok, akik a parancsokat követve felvonultak, küzdöttek és állásaikban bírták ki az elemeket. Mindezt a front viszontagságokkal teli életében, ami teljesen más volt, amit otthon volt. Hogyan tudták kötelességüknek eleget tenni a hazafiaságtól fűtött, de az otthon életét magukkal vivő katonák a fronton?

A következőkben megfogjuk nézni, hogy egy hazafiságtól és bajtársiasságtól fűtött tiszt, hogyan látta és örökítette meg naplójában a Kárpátok menti csatát, illetve egy egyszerű paraszti család katona sarjainak háborús levelezéseiben milyen szerepet is játszhatott ugyanezen harcok.

3.1. Koch Rudolf naplója

Koch Rudolf (1889-1958) tüzértiszt egy köztisztviselői családból származott. Nagyapja Molnár Ferdinánd ezredes az 1848-1849-es szabadságharc idején Görgey Artúr törzsében szolgált és Buda ostrománál mutatott helytállásáért 2. országos katonai érdemjellel jutalmazták. Édesapja Koch Antal (1843-1926) geológus, egyetemi tanár, a Magyar Földtani intézet egykori igazgatója volt. Rudolf agrármérnöki pályán tanult, később pedig gazdasági felügyelői posztban dolgozott. Életerős huszonötévesként érte el a háború, amit kezdetben izgalommal várt és nagy örömmel üdvözölt. Mint tartalékos, a mozgósítás első napján lövegszakaszánál jelentkezett, úgy, hogy senkitől sem köszönt el, mert saját elmondása szerint nem volt ideje rá. A háborúban, mint tüzérségi tiszt szolgált a szerb és orosz frontokon. Többször kitüntették, 1918 őszén már századosként tért haza. A háborút követően visszatért eredeti pályájához és nyugodt polgári életet élt.¹⁴⁵

Rudolf a háború 1914-1916 évei alatt naplót vezetett. Nem tudjuk, hogy miért hagyta abba a naplólírást az 1916-os nyári eseményeknél, hiszen a háborút végigküzdötte. Szentí Tibor valószínűnek tartja, hogy a torlódó negatív élmények hatására a naplólírás egyre kevesebb

¹⁴⁵ SZENTI TIBOR: *Vér és pezsgő: Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*, Magvető, Budapest, 1988, elérhető: <https://mek.oszk.hu/08700/08715/html/#1> (2024.03.28.)

örömet szerezhette neki, így egyszerűen abba hagyhatta. Feljegyzéseit a háború után könyv formájában adta ki, ami ezekkel a sorokkal kezdte:

“Cum Deo!

HARCTÉRI NAPLÓM 1914. Július 26-tól Koch Rudolf 1918.

1918. október 7-én.

A világháború négy viharos, szenvedésekben és megpróbáltatásokban gazdag éve után az átalakult magyar nemzet első nemzeti Hadügy Minisztériumának rendelete értelmében, mint közigazgatási tisztviselő, a mai napon a katonaság kötelékéből elbocsáttattam, és ezzel lezártam életemnek eseményekben és tapasztalatokban leggazdagabb négy esztendejét. Ennek a négy esztendőnek történetét legyen hivatva megörökíteni számomra ez a könyv, amelyben napló alakban jegyzem fel háborús életem minden kis epizódját.”¹⁴⁶

Bevezetőjében kifejti még Rudolf, hogy célja nem a saját, a bajtársai vagy vezetői véleményeinek a hangoztatása, hanem hogy írásban saját magának megörökítse azokat az emlékek és élmények, amiket a világháborúban átélt. Rudolf, mint írja: “(...) egy képet akarok festeni saját magamnak, mint katonatisztnak háborús életéről, valamint szeretett ütegem majd később mérőosztagomnak sok viszontagság között eltöltött napjairól.”¹⁴⁷ Az ilyesféle indítással írt naplók vagy visszaemlékezések nem voltak ritkák a tisztek és katonák körében. A háború alatt a katonáknak egyfajta emlékkörzőként is funkcionált a naplóírás, amit aztán saját maga és akár családja számára is emléket nyújtott koruk háborújának. Kissé itt is az a hazafias korszak szellem mutatkozik meg, amikor férfiak ezrei akartak legalább egy szeletnyit megélni a Nagy Háborúból, korunk döntő harcáról.¹⁴⁸

Rudolf tüzér alakulatát 1914 szeptemberében vezényelték át a szerb frontról az egyre drámaibbá váló orosz harctérhez. 1914. szeptember 7-én délben érkeztek meg vonaton Samborba, és a gyors kirakodás után gyalogszerrel siettek a frontra. Útközben menekülők tömegeivel találták szembe magukat: asszonyok, gyerekek¹⁴⁹, elcsigázott aggok, kik gyalog,

¹⁴⁶ u.o.

¹⁴⁷ u.o.

¹⁴⁸ SZARKA László: *Minden egész eltörött... A Nagy Háború magyarországi emlékezetének sajátosságai, Tempevölgy*, 7. évf. 3. sz, 2015, 82

¹⁴⁹ A gyermekek közül sokan egyedül mentek útnak, merthogy elvesztették szüléiket. Őket a kormány megpróbálta biztonságosan elhelyezni, a fronttól minél messzebbre. Ung vármegyéből felső-ungi és Zemplénből felső-zempléni elhagyott, árva vagy biztonságba szánt gyermekeket gyűjtöttek össze 1915. április 29-én és az Alföldre vitték. Összesen 414-et helyeztek árvaházakba vagy családokhoz. In: DUPKA György: *A Nagy Háború emlékezete Kárpátalján*, Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 2018. 57.

kik szekéren, rengeteg táskával és kimenekültek a mögöttük kialakuló Kárpátok körül harcoltól.¹⁵⁰ Ez volt az első találkozása azzal a fronttal, ahol majd több hónapig fog szolgálni Rudolf tüzérsízt.

A harcok kezdeti szakaszában Északkelet-Magyarország térsége megtelt a galíciai menekültekkel: német, lengyel, rutén, magyar vagy zsidó nemzetiségű férfiakkal, nőkkel, gyerekekkel, öregekkel. Sokan menekültek a Kárpátokon túli keleti tartományokból, minél messzebbre a frontvonalától, leginkább Budapest irányába. Pontos adat nincs a menekültek számát illetően, egy 1915-ös orosz forrás ezt körülbelül 700 ezerre saccolja ezt.¹⁵¹ A Kárpátok alatt elterülő vármegyék lakosai (a városokból leginkább, mint például Ungvár) közül is sokan a menekültekkel együtt hagyták el otthonukat.¹⁵² A hatóságok tisztviselői és rendfenntartó szervei igyekeztek megnyugtatni a tömegeket, sikertelenül, így inkább a rendezett menekülést próbálták biztosítani, hogy a felvonuló csapatok számára, mint például Koch Rudolfé is, azoknak a mozgását ne akadályozzák.¹⁵³ Ám ez is, részben a gyors frontmozgásnak, részben a hatóságok és hadsereg hibái folytán hamar káoszba fulladt.¹⁵⁴

Rudolf tüzérségével az elhagyott vagy evakuált falvakban vagy uradalmakban szálltak meg. Ilyenkor szabályszerűen a front melletti vármegyék *hadműveleti területekké*¹⁵⁵ váltak, aminek következtében evakuáltatták a lakosságot. Velük együtt a helyi hatóságok valamennyi hivatalnok is mentek. Ez ismételten főképpen a front közvetlen közeli vármegyék járásaira volt jellemző, ahol az áttörések következtében heves harcok alakultak ki. 1914. október 14-ei jelentés szerint csak a Ung vármegye nagybereznai járásának területéről 27 köztisztviselő (többek között a járási írnok, a szolgabíró, a járási orvos, akit mondjuk visszafordítottak, a fenyvesvölgyi szolgabíró, az adóhivatalnok, az elemi iskola igazgatója és az állatorvos stb.) hagyta el posztját.¹⁵⁶ Az itt bármi oknál fogva megmaradt lakosság lényegében működő polgári

¹⁵⁰ SZENTI TIBOR: *Vér és pezsgő: Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*, Magvető, Budapest, 1988, elérhető: <https://mek.oszk.hu/08700/08715/html/#1> (2024.03.28.)

¹⁵¹ И., БЕЛОВА: *Вынужденные мигранты беженцы и военнопленные Первой мировой войны в России. 1914–1925 гг.* Москва. 2014, 104.

¹⁵² Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL). Fond. 4. opisz. 1. odinica. zberihanya. 716. 9

¹⁵³ KTÁL. F. 4. op. 1. od. zb. 694. 2. A nagybereznai és perecsenyi járás főszolgabíróinak jelentése az orosz betörés állásáról. (1914. szeptember 25-november 19). 2.

¹⁵⁴ KTÁL. F. 4. op. 1. od. zb. 676. 2. Katonai hatóságokkal való együttműködés lehetőségei, kolera járvány visszaszorítása és intézkedései. (1914. október 8.-november 10.) 4-6.

¹⁵⁵ A hadműveleti terület a hadsereg ellenőrzése alatt álló zónája. Határvonalai: a frontvonal és a hátsószög. Lezárt terület volt, ahol a seregestek és seregcsoportok tevékenykedtek. Civil csakis katonai engedéllyel és igazolvánnyal közlekedhetett. E területeken a katonai közigazgatás bevezetésre került. In: SZIJJ Jolán (főszerk.) *Magyarország az első világháborúban*. Petit Real, Budapest, 1996, 250.

¹⁵⁶ KTÁL F. 4. op. 1. od. zb. 408. 24-25. Jelentések a posztjukat elhagyó hivatalnokokról.

irányítás nélkül maradt. De ez igaz volt a megyeszékhelyre is: Ungvár gyakorlatilag nem is tudott ott irányítani.¹⁵⁷ Rudolf - naplójából ítélve -, ezt úgy érezhette a leginkább, hogy tisztjeivel a kényelmes kastélyokban vagy a hivatali központokban szálltak meg mindig, míg katonái falusi házakban vagy iskolákban; illetve a civil lakossággal sem kellett foglalkozniuk a harcok idején.

4. ábra. Menekülő zsidók és Babnowa egyik szétlőtt háza

Forrás: Vitéz uzsoki báró SZURMAY Sándor: *A magyar katona a Kárpátokban*, Erdélyi Szalon Kiadó, Budapest, 2022, 139

A menekülők áradata után a Rudolf találkozott a közeledő front másik előfutárjával, a rombolással, amit úgy mesél naplójában, minthogy “(...) lehetetlen utakon, árkon, bokron keresztül haladtunk előre, már hallva a harci zajt és erős ágyútüzet. Délután erősen mocsaras vidéken, már feldúlt helyen haladtunk előre. Hidak felrobbantva, házak lángban égve. Itt voltunk hát ismét a harctéren, ahonnan csak tegnap szorították vissza az oroszokat.”¹⁵⁸ A másnapi menetén pedig az előző napon lezajlott komarnói csata harcmezőjén mentek végig, aminek látványa elborzasztotta őt:

“Borzalmas látvány tárult elénk, amerre csak néztünk. Törött fegyver, elszórt ruha, és halottak tömege mindenfelé. Egész rajvonalak feküdtek holtan, ahogy a géppuska lekaszált

¹⁵⁷ KTÁL F. 4. op. 1. od. zb. 408. 24-25. Jelentések a posztjukat elhagyó hivatalnokokról.

¹⁵⁸ SZENTI TIBOR: *Vér és pezsgő: Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*, Magvető, Budapest, 1988, elérhető: <https://mek.oszk.hu/08700/08715/html/#1> (2024.03.28.)

*őket. Egy nagy szalmakazal tövében odamenekült orosz sebesültek nyögtek, egymás hátán feküdve holt és eleven.*¹⁵⁹

Rudolf a Nagy Háború pusztításával már nem először találkozott: már a szerb fronton is láthatta nemzedékének háborújának addig nem tapasztalt rombolását. Láthatta a halott katonák tömegeit, akik például az új korszakváltó fegyvertől, a géppuskáktól estek el egymást után. Naplójában gyakran írt róluk, talán amiatt, hogy polgárként is nem szokott hozzá ahhoz a hatalmas mészárláshoz, amit az új fegyverek okoztak. De sok ideje nem is volt rá ezekről gondolkodnia, csak akkor, amikor a naplóját írta. Naplójában is tapasztalhatjuk, hogy egy-egy ilyen epizódot követett valami más témájú, mint például egy menet, ami elfeledtette a csatamezőt. Például előző sorok utáni következő napon már a tőle eddig megszokott nagy lelkesedéssel és csodálattal festette le hadtestének *“impozáns, feledhetetlen képét”*, majd pedig a menet közben kialakult Rumini falu völgyi csatát. Hátulról, tűzérként támogatták a gyalogságukra ütő kozák csapatokat, ahol elpanaszolta az összeszűkülő teret ember, ló és gép között, hogy ilyen kaotikus helyzetek közepette bírták ki az orosz tűzéréség válaszát, ahol szeme látta több társa megsebesülését: *“Wodianer önkéntes súlyos fejsebet kapott, egy lovagló tűzérnek a karját tépte le a lövedék és a szakácsunk is több sebből vérezve feküdt a földön. Ezenkívül sok ló, köztük Koch kapitány gyönyörű »Milros«-a is áldozata lett a telitalálatnak. Nem sok időnk volt a rémes látványra gondolni, mert a tüzelés percről-percre fokozódott, míg végre 4 óra felé hírül hozták, hogy minden vonalon győztünk s az ellenség visszavonul.”*¹⁶⁰

Az őszi csatározások és a téli kárpáti csata idején Rudolfék főleg az Uzsocki-hágótól északra fekvő magaslatokon, vagy azok mellett elterülő mezőkön foglaltak állásokat. Az őszi átcsoportosítások idején állandó jelleggel vezényelték őket fel-alá a fronton, ami a gyakori mozgások mellett hirtelen, olykor számukra értetlen visszavonulással vagy újrapozicionálással járt. Volt, mint például szeptember 13-án, hogy egész éjjel szüntelenül vonultak vissza a hideg éjszakai utakon, a csöndes és sötét falvakon át, a gyakori orosz betörések miatt. Másik alkalomkor 33 órát folytonosan meneteltek eső alatt ázva, nehéz terepen, lépten-nyomon elakadva a sárban. Az ágyúikat nagy nehezen tudták tolni, lovaikat is sokszor kifáradásukig hajszolták, volt, hogy egy elakadt ágyút 10-12 lóval és az egész legénységgel, még a magasrangú tiszteket is belevonva tudták csak kihúzni a sárból.¹⁶¹

¹⁵⁹ u.o.

¹⁶⁰ u.o.

¹⁶¹ u.o.

Élelmiszert szállító szekerek a duklai hágó lábánál
5. ábra. Útban az utánpótlás. Tréncsapatok a Kárpátokban

Forrás: JÓZSEF Főherceg: A világháború amilyenek én láttam, MTA, Budapest, 1934

A Kárpátok kiépítetlen útjai, hegyes és völgyes tája, ahol az eső a sárral és az áradásokkal talán a legnagyobb ellenséget jelentette a felvonulóknak, amihez később csatlakozott a fagy és a hó, ezek alapjaiban nehezítették meg a seregek hadműveleteit, főképpen a tüzérség áthelyezését. Ez olykor nagy késedelmeket, akár konkrét támadások elakadását okozták, illetve a katonák harcelőtti kifáradtságát.¹⁶² Ilyen emberpróbáló napok után, mint Koch Rudolf is mindig megjegyzi, katonáival a megpróbáltatások után legjobban a konyhára, a meleg ételnek és a még melegebb szállásnak örültek. A tüzérparancsnok gyakran panaszkodott az időjárásra, gyakrabban, mint az ellenségre vagy másra.

De a katonai kötelességek teljesítését néha nem csak az itéletidő nehezítette meg. Szeptember 12-én például az azelőtti napi győzelem után, sem ő, sem a társai nem tudva miért, de álmukból felkeltve visszavonulásra parancsolták őket. Csak szóbeszédéből hallották, hogy a jobb szárnyukon baj van, illetve, hogy mellettük egy másik gyalogezred nagy vereséget szenvedett. Ilyenkor egyszerű tisztként vagy katonaként csak tehetetlenül zötykölöttek az árral, követve a parancsot, ami az ő esetükben azon a földön való visszavonulást jelentette, amit még ők maguk szereztek meg pár nappal ezelőtt. Más úton mentek, mint jöttek, amit ismételten nem értettek. Út közben pedig, Rudolf szavaival élve: *“ismét irtózatoss látványok sorozata tárult*

¹⁶² PAP Krisztián: *Oroszlánok a Kárpátokban. 1914-1915*, Erdélyi Szalon Kiadó, Budapest, 2022, 106-109

elénk”. Egy volt orosz kötöző hely mellett mentek el, ami egy gránáttól meggyulladt és a rengeteg tehetetlen sebesült benne éget el. Leírja, hogy már messziről érezték az elviselhetetlen égő emberi hús szagát, majd aztán elirtóztak a szerteszt heverő, felpuffadt és megfeketedett hullák tömegén.¹⁶³

A lepusztult és ellenséges táj mellett egy másfajta veszély is ott leselkedett a Kárpátok között, amivel az előző fejezetben találkoztak a parancsnokok, részletesen vagy nem, de szót ejtettek róla, és amivel Rudolfnak is volt “szerencséje”. Még szeptemberben ír több naplóbejegyzésben, hogy a hadseregben kitört a kolera járvány, ahol *“csak úgy hullanak az emberek, az országút mellett fekszenek szegény elhullott betegek örült kínok között és nincs segítség számukra.”* Naplója alapján hadosztályában nem voltak kirívó esetek száma, Rudolf is csak szóbeszédék és a látottak alapján örökítette meg a kolerát – még ha nem is olyan részletes, mint József herceg tette, így is érezhetően mély benyomást tett neki. Ilyen volt az, amikor szeptember 25 és 29 között Szinna községében voltak - annál, ahol József főherceg is volt, aki ugyanúgy saját szemével láthatta a szörnyű állapotokat -, ahol vesztégzárat rendeltek el. Leírása szerint szörnyű mértékben pusztított a ragály, naponta sok százan pusztultak el, valószínű járványtetetővé alakítva a falvakat.¹⁶⁴

A naplóban pusztító kolerát hamar a hó és a fagy váltotta fel, mint az orosz melletti úgymond másik főellenséget. Rudolfék főleg a hegyi állásaikat gyűlölték, ahol a hó mindig vastag takaróval hullott le, az éjszakák akár mínusz húszfokos hidegek is lehettek, úgy, hogy a megfagyás megelőzése mellett ütegjeiket is rendbe kellett tartaniuk, azokat el is kellett rejteniük az ellenségtől, valamint, ha a parancs úgy hozta, akkor újra is kellett pozicionálniuk magukat, ismételten hegyeket mászva és új állást kiépítve.¹⁶⁵ Október 7-én például a Vankówa magaslatra vezényelték őket, amelynek meredek oldalán: *“(…) hihetetlen erőlködések között húztuk fel az ágyúinkat, ezután a lovak visszatértek a majorba, mi pedig a hegyen silbakoltunk a nagy szélviharban.”*¹⁶⁶ De a napjuk ott még nem ért véget, mert nem sokkal hogy fel értek egy hóvihár kapta el őket: *“(…) ott dideregtünk minden fedél nélkül a hóban. Közben reánk esteledett és anélkül, hogy lövéshez jöttünk volna, a kocsik és ágyúk alatt elbújva lefeküdtünk*

¹⁶³ SZENTI Tibor: *Vér és pezsgő: Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*, Magvető, Budapest, 1988, elérhető: <https://mek.oszk.hu/08700/08715/html/#1> (2024.03.28.)

¹⁶⁴ u.o.

¹⁶⁵ PAP Krisztián: *Oroszlánok a Kárpátokban. 1914-1915*, Erdélyi Szalon Kiadó, Budapest, 2022, 106-109

¹⁶⁶ SZENTI Tibor: *Vér és pezsgő: Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*, Magvető, Budapest, 1988, elérhető: <https://mek.oszk.hu/08700/08715/html/#1> (2024.03.28.)

*egy keserves éjjeli pihenőre. Most volt csak kitűnő a hálózsák, anélkül talán ki sem bírtam volna ezt a rémes éjszakát. Reggelre kelve magasan fedett bennünket a hó és csak domború halmok mutatták, hogy hol fekszik a legénység összebújva a takarói alatt.*¹⁶⁷

Az októberi havat másnap eső váltotta fel, ami ugyanúgy gyakori volt a Kárpátokban az ősz ezen szakaszában, illetve újabb újrapozicionálási parancs is érkezett, ami ugyanúgy gyakori volt a kárpáti front ezen a szakaszán. Rudolfék leereszkedtek a hegyről, ami az ő szavaival élve könnyű lehetett, mert *“az ágyúk maguktól szaladtak le a meredek lejtőn”*. A hegy alján ismét állást vettek fel és ismét esett a hó, de mostmár esővel vegyülve. Épp hozzászoktak volna az új helyükhöz, délután ismételten jött a parancs, így ismét tovább álltak a visszavonuló oroszokhoz közeledve. A végcéljuk Szeredincze falu volt. Az út alatt megint a nagy sárban kínlódtak. Majd ismételten új parancsot kaptak, még pedig, hogy Siegesthal községbe kellett elvonulniuk, amihez még aznap éjjel el is jutottak.¹⁶⁸ A megterhelő út miatt a legénység szörnyen kifáradhatott, amit Rudolf is említ, valamint magyarázatként is használ az aznapi esti „fáradt” történetekre:

*“A nagy hidegtől örülten szenvedett a legénység és benn az istállóba minden tilalom ellenére, egymás után gyulladtak ki a tüzek, aminek eredménye az lett, hogy hajnalban meggyulladt és porig égett az egész hatalmas épület, alig lehetett kimenteni a sok lovat.”*¹⁶⁹

Rudolf tüzércsapatát jó okokkal sakkoztatták egyik állásból a másikba: a tüzérség értéke, annak tűzereje és hatótávja miatt, a téli kárpáti csata alatt jelentősen felértékelődött, így az egyes frontszakaszok tartása vagy éppen támadások idején elengedhetetlen eszközként volt jelen a seregek számára. Ennek következtében 1914 ősze és 1915 tele alatt a magaslatokat, ahonnan jól ráláthattak az ellenségre, mindkét oldalról elárasztották a tüzércsapatok ágyúival. Viszont ugyanezen harciértékük miatt jelentős célpontoknak is számítottak, különösen a másik fél tüzérségének, akik igyekeztek kémjeik vagy felderítőik jelentése segítségével bemérni és likvidálni azokat. Ez ellen próbálták meg azt, hogy ha teheték, akkor a tüzér csapatokat jól felépített védelemmel, vagy pedig folyamatos újrapozicionálásokkal megvédeni az értékes ütegeket. Így Kárpátokon valóságos tüzérségipárhaj alakult ki.¹⁷⁰ Mindez Rudolf számos napló jegyzetében is tapasztalható, mint december 27-én is, amikor annak ellenére, hogy azt a parancsot kapták, hogy sokáig ott lesznek, másnap bosszankodva hallották, hogy az ellenség

¹⁶⁷ u.o.

¹⁶⁸ u.o.

¹⁶⁹ u.o.

¹⁷⁰ PAP Krisztián: *Oroszlánok a Kárpátokban. 1914-1915*, Erdélyi Szalon Kiadó, Budapest, 2022, 137-140

visszavonult és így holnap nekik is menniük kellett. Mindez úgy, hogy se ők, se az ellenség sem ejtett egy lövést sem, mert azokon a napokon olyan sűrű köd volt, hogy semmit sem láttak – ahogy az ellen sem láthatta a saját mozgásukat sem.¹⁷¹

Rudolf harcnaplójában különleges helyet foglal el az október 12-től november 2-ig tartó harci napok, amire úgy utal, mint *“a legnehezebb napjaink közül való volt ez a 21 nap.”* Ütegjeivel a Laszki-Murowanei közti állásokban foglaltak helyett: az tűzérésük közül ők álltak legelől, 400 lépéssel saját gyalogságuk vonala mögött, emiatt folyamatosan gyalogsági és tűzérési tűz alatt álltak. Kezdetleges fedezéküket építettek ki, ahol a legénység szállt meg, míg ő és tisztársaival egy közeli parasztházban éjszakáztak. Az első napokban sűrűn tüzeltek, azonban a nagy lőszerhiány miatt tartalékolniuk kellett, így naponta legfeljebb 10-12 lövést tudtak leadni. Mindez is elég volt az orosz tűzérésnek, hogy rájuk találjon. Naponta, *“programszerűen”* lötték őket, eleinte kisebb kaliberű ágyúkkal, majd hatalmas, 18 centiméteres gránátokkal. A folyton szállingózó és lepattanó gyalogsági golyók is sok bajt okoztak nekik. Ezalatt a három hét alatt pedig, mint írja, rengeteg emberüket veszítették el:

“13-án egy gránáttól 7 emberünk sebesült meg, az egyik igen súlyosan. 14-én egy, az ütegbe jött schrapnellől megsebesült Szekeres kanonier a karján, Wagner kanonier a térdén és én az alsó lábszáramon. (...) 26-án ütegünkéből Róth tizedes telefonistát, amint a megfigyelő helyre igyekezett, agyon lötték, a 4-ik ütegnél pedig egy lövésnek 4 halott áldozata lett. 29-én Toldy Jóska hagyott itt betegen bennünket sárgasággal.”¹⁷²

“Igazán Isten csodája mentett meg sokszor minket.” - emlékszik Rudolf naplójában. A hetekig tartó állandó tűz kibírása után azonban Rudolfék a *“tétlenségre lettek kárhozhatóak”*. Állásaikat sikeresen megvédték, az ellenséget visszaverték, aki nem indított újabb rohamokat ezen a frontszakaszon. A front néma volt, a gránátok nem hullottak, Rudolfékra semmittevés várt. Naplója szerint unalmukban egy nagy lakóház építésébe is belekezdtek a faluból hozott építőanyaggal. Már egészen jól haladtak, éppen elkészültek, amikor ismételten átvezényelték őket a front egy másik szakaszára, így már nem élvezhették a nehéz munkával felépített házukat. Viszont amit itt tartózkodásuk alatt, és előtt, valamint ezen harc után is élveztek, azok

¹⁷¹ SZENTI TIBOR: *Vér és pezsgő: Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*, Magvető, Budapest, 1988, elérhető: <https://mek.oszk.hu/08700/08715/html/#1> (2024.03.28.)

¹⁷² u.o.

a vidám esték voltak, amik Rudolf frontbéli életének másik és számára legfontosabb részét képezték.¹⁷³

Rudolf naplójának állandó visszatérő eleme a társaival töltött víg esték, illetve a mindennapi öntevékenységek voltak. Ezek a szegmensek igen érdekes részét képezik a tűzértiszt háborús történetének: ezek egy lassabb, nyugodt, már-már polgári-baráti epizódjai voltak a háborújának, amik voltaképpen teljes ellentétet képeznek a front dinamikus és életveszélyes eseményeivel szemben. Rudolfék miután elvégezték katonai kötelességüket, ő és tisztársai estére rendszerint összeültek, ahol pezsgők és borok társaságában beszélgettek, kártyáztak, ruletteztek, illetve, ha teheték, akkor elmentek a falu fogadója vagy kocsmájába. Ilyen volt az, amikor például már februárban Homonna városában (ahol Szurmay és József főherceg is megfordult) előbb egy zsidó kocsmában, majd pedig egy étteremben mulatoztak kétnapos otlétük alatt. De így tettek például már szeptember 13-án is, amikor a Kárpátokhoz kerültek, és az egésznapos visszavonulás után Sember városának egy meg nem nevezett éttermébe elmentek és eltöltötték egy nagyszerű vacsorát. Másnap délután ismételten visszatértek a városba: előbb bevásároltak (mindenféle szükséges felszerelést, kesztyűt, gumíros köpenyt, meleg nyakvédőt), majd ugyanahhoz az étterembe beültek, és végül pezsgők és jó hangulat társaságában kiültek a folyópartra. Az ezt követő napon pedig folytatták a háborút.¹⁷⁴ Az ilyesféle kiruccanások jellemzőek voltak mind az őszi és téli harcokra, akár fogadó közelében voltak, akár nem. Rudolf ezekről az estékről mindig boldogan és részletesen emlékszik vissza, amiben láthatjuk azt, hogy mennyire szerette ezeket az estéket és hogy számára a Nagy Háború nem is a nemzetek dicső háborújáról szólt. Ezt talán legjobban fronton töltött 1914-es karácsonyukban érezhető, amit messze a legrészletesebben írt meg naplójában.

A karácsonyt Rudolfék Novo-Blogiétól nem messze töltötték állásaikban. Délelőtt karácsonyfát vágtak maguknak, amit szálláshelyükre vittek és amit a dél és kora délután folyamán feldíszítették. Ezután estig az ünnepséget készítették elő: az ajándékokat, az ételt, nem utolsósorban az italt. Megjegyzi, hogy a szeretetadományok még nem érkeztek meg, s így csak azt adtak a legénységnek, amit ők, a tisztek összevásároltak korábbról. Délután 5 körül beszédet tartottak a főtiszték, amit aztán követtek az ajándékok: szivarok, cigaretták, csokoládék stb. A legénység ezután saját szállásukra tértek vissza, ahol kávé és rumos tea várt rájuk, míg a tisztek a sajátjukéra mentek. Rudolfék ünnepsége 6-kor vette kezdetét a

¹⁷³ u.o.

¹⁷⁴ u.o.

karácsonyfa díszének a meggyújtásával. A gramofonból szólt Frank Schubert *“Ave Maria”* éneke, amit néma meghitt csenddel hallgattak végig:

“Meghatottan állottuk körül a fát, mi tiszteltük, a legénység és a német család. Haza szálltak a gondolatok az első harctéri karácsony estén és csendesen potyogtak a könnyeink. Sokáig gyönyörködtünk a karácsonyfánkban, eszünkbe jutva valamennyi, kedves karácsony este.”¹⁷⁵

Az Ave Maria után pedig asztalhoz ültek. Rudolfékra a következő menü várt: ételekből tyúklevés, rák, punch, rántott sültcsirke, édes sertésszelet, szilvakompót, sütemények, mákostészta, jardinetto; italokból asztali borok: Szomorodni, Madeira, Chartreus, Cognac. Ez az akkori viszonyokhoz mérten egy igen gazdag vacsora volt, nem csoda, hogy naplójában Rudolf megörökítette, hogy *“annyit faltunk, hogy alig tudtunk mozogni.”* A vacsora után pedig még átugrottak a feljebbvalóikhoz is boldog karácsonyt kívánni, ami alatt jól megpakolták magukat süteményekkel, majd a legjobb hangulatban visszatértek és udvaroltak az őket elszállásoló ház fiatal leányaihoz, míg végre hajnali kettőkor aludni mentek.¹⁷⁶ Valóságos baráti ünnep volt ez a frontvonal mellett, annál a frontnál, amit az előző, illetve a karácsonyt követő napokban is golyó- és tüzérségitűz alatt állt folyamatosan. Az ilyen nyugodt és izgalmas éjszakák, még ha a napjainkbéli emberének furcsának is nézz ki, valójában ezek jelentették a katonáknak a békét, az örömet és sokszor az egyetlen kapcsolatot az otthon életéhez, amit elhagytak a háborúért.¹⁷⁷

¹⁷⁵ u.o.

¹⁷⁶ u.o.

¹⁷⁷ SÁNDOR András: *Háborús traumák az első világháborúban* in: *Első század*, 14 évf. 3. sz., 2015. nyár, Budapest, 2015 70.

De nem csak az éjszakai társalgások tartották Rudolfban a lelket az ágyúzások alatt. Ott volt a zene is, amit nem csak karácsony éjjelén, hanem máskor, napló bejegyzéseiből ítélve elég gyakran hallgatott gramofonján. Például január 14-én a szokásos vacsora után társaival a gramofonból hallgatták a Pesti kávéházak vidám cigányzenéjét és az operákat; vagy január 22-23 csendes napjainál, amikor megérkezett az új pathefonukjuk¹⁷⁸ sok lemezzel. Főleg operákat hallgattak, amiktől elvarázsolódhattak, mert úgy ír róla, *“mintha híres áriák hangja töltötte be a kis orosz viskó szegényes szobáját és mi álmodozva odaképzeltük magunkat az opera fényes nézőterére. - Milyen kevés is kell a boldogsághoz.”*¹⁷⁹

6. ábra. Tisztek lakomája

Forrás: SZENTI Tibor: Vér és pezsgő: Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból, Magvető, Budapest, 1988, elérhető:

<https://mek.oszk.hu/08700/08715/html/#1>

Rudolféknál is látszott, nem sok kellett a katonáknak, olykor tényleg egy lemeznyi zene, hogy távozzanak állásaik árnyékából és az otthoni életükbe kerüljenek vissza. Az ilyen élmények, ezek az ajándékok vagy levelek otthonról, a baráti társaságok, ezeket a frontharcosok mindig nagyra értékelték és vált sokuknak a háború legkedvesebb emlékeként. Ilyenkor legtöbbször, akarva-akaratlan is, de honvágyuk lett, a polgári életük egy részét visszaszerezték, és mint Rudolf írta, odaképzelték magukat és legszívesebben oda szöktek

¹⁷⁸ Régi típusú gramofonin

¹⁷⁹ SZENTI Tibor: *Vér és pezsgő: Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*, Magvető, Budapest, 1988, elérhető: <https://mek.oszk.hu/08700/08715/html/#1> (2024.03.28.)

volna a front nyomorából.¹⁸⁰ Így érzett egyszer Rudolf is január 26-án, aki aznapi napló bejegyzésében kiöntötte a lelkét:

“Az utóbbi napokban szörnyű frontundor és végtelen nagy honvágy lepett meg. Napokon keresztül azon járt az eszem, hogy hogyan is szabadulhatnék el innen. Fantasztikus képzelődéssel festettem magam elé a harcok nagyon várt végét és annyira beleéltem magam az ilyen gondolatokba, hogy voltak perceim, amikor egész határozottan reméltem, hogy a következő óra meghozza a változást és egy hírnök, vagy valaki más jönni fog a hírrel, hogy vége a háborúnak. Majd óriási csüggedés fogott el, hogy nem is láttam a vágyam teljesülését és kezdtem magamon a búskomorság jeleit megállapítani, sőt megvallom, forsieroztam¹⁸¹ is szótlan magamba vonulásomat, hátha sikerül ennek révén hazajutni.”¹⁸²

Ez az “állapot”, ez a „frontundorként” említett állapot, mint egy betegség, ez több napig tartott, ami alatt magába roskadt az amúgy életvidám és tette kész tiszt. Társai is betegnek nézték, ami a kor szemléletéből érthető is volt: a honvágyat sokáig a nosztalgiához hasonlóan betegségként gondolták, olyan bajnak, ami a katona lelkét megrontotta.¹⁸³ Ezt Rudolf is alátámasztja, mert ez az állapot, mint írja, 10 napnál tovább nem tartott, feladta a mélabú tervét és “ismét jó harcos” lett amint a front felélénkült és visszatért a háború az állásaikba, vele együtt Rudolf lelke is.¹⁸⁴

Koch Rudolf tüzérségisztnaplójával betekintést nyerhettünk, hogy milyen lehetett tisztként megélni a téli kárpáti csatát, annak mámorítóan hazafias hangulatát, a Kárpátok nehézkes táját és időjárását, a folyamatos fel-levonulásokat, a tüzérségi harcok valóságos poklát, illetve mindezek között a nyugodt és víg estéket. Naplójában voltaképpen egy baráti körre formálódó fegyvere csoport életébe kapunk bepillantást, ahol ők elsősorban nem a csatát vagy a háborút akarták megnyerni, hanem a tűzvonalig magukkal próbálták cipelni a polgári életet. Ez magyarázza a pusztító frontharcok melletti pezsgős és estés életet, amit Rudolfék küzdöttek, szemben az uralkodók birodalomépítő ambícióival, vagy a parancsnokok történelemíró

¹⁸⁰ VÖLGYESI Zoltán: *Harctértől a hátorszáig. Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon a levéltári források tükrében*, L Harmattan Könyvkiadó Kft., Budapest, 2016, 126-127

¹⁸¹ Jelentése: erőltettem

¹⁸² SZENTI Tibor: *Vér és pezsgő: Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*, Magvető, Budapest, 1988, elérhető: <https://mek.oszk.hu/08700/08715/html/#1> (2024.03.28.)

¹⁸³ Petar BOJANIC 2016: *Honvágy és nosztalgia. A háborúból való kilépés, mint örök visszatérés a háborúba*, in: *Enigma* 23. évf. (2016) 89. szám, Budapest

¹⁸⁴ SZENTI Tibor: *Vér és pezsgő: Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*, Magvető, Budapest, 1988, elérhető: <https://mek.oszk.hu/08700/08715/html/#1> (2024.03.28.)

tetteivel. A kor mentalitása nem engedte, hogy a háború szörnyű oldalát nézze és attól elmenjen a motiváltsága: a honvágyat is frontundorként kezelte, a pusztító ágyúzásokat is hősi harcnak festi le, a csaták után romok és holtak táját is valami magasztosabb képpel, mint például csapataik felvonulásával hessegette el. Érdekes ezt megfigyelni, hogy se ekkor, se azután sem ébredt fel Rudolf, a Nagy Háború iránti lelkesedése továbbra is rendíthetetlenül megmaradt.

3.2.A Héjja család levelezése

Hasonlóan többi birodalom parasztcsaládhoz, a Héjja család is kivette részét a háborúból, mind vérben és pénzben. A népesnek mondható vásárhelyi középparaszt Héjja család vagyona 1918. május 29-én 63 hold és 1271 négyszögöl volt. Ez a jövedelem elég volt ahhoz, hogy békeidőben a családon kívül még 2-3 cselédet is ellásson, de még jutott a nemzet asztalára is. Ehhez azonban szükség volt valamennyijük kétkezimunkájára, különösen úgy, hogy Özvegy Héjja Andrásné elhalt férje után három fiával vezette tovább a családi gazdaságot. Csapásként érhettenek őket, amikor már a háború elején elvitték a két idősebb fiút (Ferencet és Jánost), a legkisebbre (Lászlóra) pedig akkor került sor, amikor 1915-ben elérte a hadköteles kort. Az édesanya emberfőlötti küzdelemmel művelte a 63 holdas birtokot, ami ahogy haladt előre a háború és merült ki a Monarchia, úgy vált egyre nehezebbé.¹⁸⁵

A család a háború alatt levelezések útján tartották a kapcsolatot. Főleg a legidősebb fiú, Ferenc írt haza, akinek a levelei maradtak meg a legnagyobb számban, de János és László is küldtek haza üzenetek, igaz kisebb számban, vagy csak kevesebb maradt fent az utókornak. A három fivér először ugyanazon fronton, majd később a szerb és olasz harctereken teljesítettek szolgálatot közkatonaként. Kettőjük – Ferenc és János – egyszerre meg is fordult a Kárpáti fronton, ami, még ha számukra csak egy rövid epizódot jelentett háborús történetükbe, kutatásunkban így is érdekes nézőpontot ad, hogy leveleik útján hogyan is élhették át a téli kárpáti csatát, az az ő életükben milyen élményeket és nehézségeket adott.

"Kelt levelem 1914. X. 25-én, Lugos.

Mihály komám nem mehet haza mert nem adnak senkinek se szabadságot, mert nagy kavarodásban vannak mostanában, mindig gyűnnek mennek. Tisztelem a komákat, ne

¹⁸⁵ u.o.

búsuljanak, készül nekik is az új barak. Holnap valami 700-zan rukkolnak¹⁸⁶ megint ide Lugosra.

K. Varga Lajostul csütörtökön este kaptam egy levelet [...] és megértettem belőle, hogy még újabb sorozás is lesz [...]

Hála az Istennek egészséges vagyok, csakhogy jobb volna ha már vége volna ennek a háborúnak, mert sok mindent beszélnek ezek a katonák akik visszajönnek onnan. (...) a K. Varga Sogortul is kaptam egy levelet, melyben írja, hogy ő is Katona, ami bizony nem öröm, hogy még olyanok is kerülnek sorozásra, akik már rég el is felejtették a sorozást.

Huszár Héjja Ferenc. 4-ik Huszárezred 1 század 3 czuk¹⁸⁷ (újoncz osztály)"¹⁸⁸

A fenti levele volt egyike az elsőnek, amit a népfölkelőként bevonult Héjja Ferenc hazaküldött édesanyának. Héjja Ferencék huszárezredét Lugoson (mai Románia területén) tartották kiképzésen 1914 őszén és telén. Mint írja, örült az egészségének, de mégiscsak legjobban annak örülne, ha véget ért volna a háború és hazakerülhetett volna. Nem részletezte, hogy miről beszéltek a katonatársak, mégis aggasztó lehetett a csak a vidék életét ismerő Ferencnek, akit népfölkelőt soroztak be és akitől elvárták, hogy a háborúban szolgálhassa a hazát. Azt is megtapasztalta, hogy rengeteg ember soroztak be a háború ezen a kritikus szakaszán, még egyik ismerősöt, K. Vargát is, aki „*rég elfelejtette a sorozást*”, azaz vagy nem volt tartalékos, vagy nem kapott harci kiképzést.

Héjja Ferencz a fenti, saját kis életéből érezte azt a jelenséget, hogy a Monarchia súlyos helyzetbe került az orosz fronton, amire válaszul a sorozás intenzitását is felerősítette, hiszen emberekre volt szükség, akik pótolhatják az elesetteket és kiegyensúlyozhatják az orosz túlerőt. Természetesen, mint Ferenc esetében is láttuk, sokan a háború kitörésekor, de azután sem feltétlenül lelkesedtek bevonulásnak. Többjük félt a háborútól, a haláltól, vagy érezte, hogy az otthoni gazdaságnak szüksége van rá. Sokan, ha teheték, igyekeztek kijátszani a sorozási rendszert, például a bizottság katonáorvosokat lefizetve, hogy egészségügyileg alkalmatlan minősítését kapjon.¹⁸⁹ Akik ezt nem tudták elérni, azok más, akár drasztikusabb kiutat is

¹⁸⁶ Jelentése: bevonul

¹⁸⁷ Másképpen czug, zug, jelentése: szakasz

¹⁸⁸ SZENTI TIBOR: *Vér és pezsgő: Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*, Magvető, Budapest, 1988, elérhető: <https://mek.oszk.hu/08700/08715/html/#1> (2024.03.28.)

¹⁸⁹ Igaz ez a mentalitás, mint Kiss Gábor kiemeli, inkább csak a nagyvárosokra volt jellemző, de a vidék esetében is megfordult. in: KISS GÁBOR 2015: „*A szükséges szellemi és testi rátermettség*”, in: A Nagy Háború írásban és képekben, elérhető: https://nagyhaboru.blog.hu/2015/04/08/a_szukseges_szellemi_es_testi_ratermetseg (2024.04.21.)

kerestek, hogy elkerüljék a frontot. Ilyet Ferenc is átélt. 1914.10.31-én írt levelében elmeséli, hogy előző este egy tüzér újonc „*elszánta az életét, elment a klozetra*¹⁹⁰, *elővette a borotváját és elvágta a nyakát, azután meg elkezdte kiabálni, hogy adjanak vizet, mert ihatnám*”. Az újoncot rögtön bevitték a kórházba, de nem tudták megmenteni az életét.¹⁹¹

A következő két hónapot is kiképzőhelyén töltötte Héjja Ferenc. Heti rendszerességgel írt leveleket, amikben beszámolt az újonnan besorozottokról, a barakkjuk állapotáról és a mindennapi életről. Megismerhetjük, hogy a sok új besorozott miatt az étkezésük minősége is rosszabb lett, valamint lóból, ruhából és fegyverből is hiány volt, amiket az újaknak adtak, vagy éppen átcsoportosítottak más, valószínűleg a frontra küldött csapatoknak. Mint írja: „*Fegyver is csak annyi van hogy csak egy czug van felszerelve, mert még mindig mennek az öregek [a] háborúba, csak miránk ne kerítenék a sort [...] Bögre komám is elment [a] háborúba.*”¹⁹² Nem sokkal ezen sorok után édesanyja – anyjai aggódástól vezetve valószínűleg, hiszen Ferenc nem kért segítséget – decemberben csomagot küldött, amit Ferenc 1914. december 12-ei levelében köszöni meg. Ferenc nem részletezte, hogy mit kapott, csak következtetni lehet előző leveléből és az akkoriban másoknak küldött csomagokból, hogy élelmet, melegruhát kaphatott.¹⁹³ Ezen üzenetében még Ferenc kitért arra, hogy a pénzért, saját és otthoni pénzhelyzetéért aggódott. Elmondja édesanyjának, hogy igyekezett spórolni és hogy a seregtől kapott pénzből (ami 10 napra 1 forint 80 krajcárt jelentett) alig, de még jól megtud élni, igaz időnként igen komoly gondot jelentenek e téren számára a tisztok, mert „*nagyon bolondosak néha az altisztek és ha hozzáfognak mulatni és leütik a lámpát, vagy poharat eltörik, akkor nekünk kell venni, nem igen vehetünk egy kis kantini*¹⁹⁴ *menázsit [...]*”¹⁹⁵

Héjja Ferencz kiképzése alatti leveleiben érezhetjük, hogy fejben még mindig otthon volt, vagy legalábbis ott akart lenni. Gyakran érdeklődött az otthoni helyzetről, főleg annak gazdasági állapotáról, hiszen családfenntartóként és egy paraszti gazdaság fejeként ez volt a főfeladata. Reménykedhetett abba, hogy hazatérhet, még ha egy kis időre is. A katonák általában néhány hónapnyi frontszolgálat után kaphattak egy-két hetes szabadságot, de még a

¹⁹⁰ Jelentése: illemhely, WC

¹⁹¹ SZENTI TIBOR: *Vér és pezsgő: Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*, Magvető, Budapest, 1988, elérhető: <https://mek.oszk.hu/08700/08715/html/#1> (2024.03.28.)

¹⁹² u.o.

¹⁹³ VÖLGYESI Zoltán: *Harctértől a hátorszáig. Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon a levéltári források tükrében*, L Harmattan Könyvkiadó Kft., Budapest, 2016127-128

¹⁹⁴ Jelentése: étkezde; üzlet a laktanyában

¹⁹⁵ SZENTI TIBOR: *Vér és pezsgő: Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*, Magvető, Budapest, 1988, elérhető: <https://mek.oszk.hu/08700/08715/html/#1> (2024.03.28.)

földdel rendelkező katonák közül is sokan csak „aratási szabadságra” mehetek haza. Így az egyetlen összeköttetés az otthonnal a levél maradt. A család és a szeretteik iránti sóvárgás, az újbóli találkozás reménye készítette arra a katonákat, hogy csakúgy írjanak és akár a „semmiről”, mindennapi, egyszerű tevékenységekről írjanak. Sokszor nem is teheték volna meg, hogy saját maguk fogalmazta levelet küldjenek, hiszen a gyalogságánál az altiszteket követően nagyszámú analfabetizmus volt a jellemző. Héjja Ferenc a szerencsésebbek közé tartozott e téren.¹⁹⁶

„(...) tudatom, hogy most már lövünk éles tölényekkel, tegnap kint voltunk [...] minden ember 5 élest lőtt, akinek a két első talált, de akinek nem talált a két első, az nem lőtt többet [...] Ugy beszélgetik, hogy minket is visznek nem sok idő múlva háborúba, de csak attól az egytől mentene meg az Isten bennünket [...]”¹⁹⁷

A honvagy érzését a félelem szűrítette be, hogy hamarosan kikerülhetnek a frontra, a háborúba. Kiképző tisztjeik ezen pedig nem segíthettek. Nem részletezi Ferencz, hogy konkrétan miket mondtak nekik, viszont ezekből a pár sorból lehet arra következtetni, hogy harangozták, Ferenc számára valóságosan „ijesztegették” őket arra, hogy nemsokára viszik őket. De nem csak ő félt, hanem a társai is: *„(...) még kész[ü]letlen vagyunk – írta 1914. december 7-ei levelében – pedig jobb volna, ha nem kéne menni, azt is hittük, hogy nem is érzük itt az ünnepeket. Az altisztjeink úgy rítottak,¹⁹⁸ mikor megtudtuk, hogy megyünk, mint a kis gyerek. Most nagyon jók hozzánk, komáznak velünk. Danolni¹⁹⁹ kell minden este, ha új évig nem visznek el bennünket, akkor betörnek bennünket lovagolni és úgy még akkor itt leszünk januárban is [...] Ferencz.”²⁰⁰* Láthatóan a legénység az altisztekkel együtt nem vágytak a front, ami nem egy megszokott jelenség volt a háború ezen korai szakaszában. Félelmük teljesen szembement azzal a lelkesedéssel, amit a tisztek, mint korábban Rudolfnál, de inkább József főhercegnél és Szurmaynál tapasztalhattunk és amit ők hirdettek és amit ők láttak, vagy képzeltek.²⁰¹

¹⁹⁶ VÖLGYESI Zoltán: *Harctértől a hátorszáig. Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon a levéltári források tükrében*, L Harmattan Könyvkiadó Kft., Budapest, 2016 132-134.

¹⁹⁷ SZENTI Tibor: *Vér és pezsgő: Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*, Magvető, Budapest, 1988, elérhető: <https://mek.oszk.hu/08700/08715/html/#1> (2024.03.28.)

¹⁹⁸ Jelentése: bögték, sírtak

¹⁹⁹ Jelentése: dalolni, énekelni

²⁰⁰ SZENTI Tibor: *Vér és pezsgő: Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*, Magvető, Budapest, 1988, elérhető: <https://mek.oszk.hu/08700/08715/html/#1> (2024.03.28.)

²⁰¹ u.o.

Héjja Ferencék szerencséjére az újévet még Lugoson töltötték, de másnap január 2-án, már felszerelték őket, hogy készek legyenek a vonulásra. Megkapták az általános, a Magyar Királyi Honvédségre jellemző táborszürke egyenruhát – vagy Ferenc szavaival élve a *szürke mondur*²⁰² –, amiből saját elmondása szerint nem lehet kinézni, hogy tüzér vagy baka volt a bajtárs.²⁰³ Ezeken az egyenruhákön különböző díszítéseket, mint például övcsatok lógtak, amelyek jelezték, hogy melyik ezredhez tartozott. Többféle okmányt is adtak nekik, mint például a behívóparancsot, az azonosításra alkalmas dögcédulást, katonaisgazolványokat és levelezőlapokat is.²⁰⁴ Ferenc huszárként is megkapta a saját különleges díszítéseket: derékszíjat a huszár lodung²⁰⁵ bajnét²⁰⁶ tartóval.²⁰⁷ Ezenkívül átadták a felszerelésük fontos részét képező a háti bőröndöt, amelybe ruházatot, tartalék élelmiszert és más ingóságukat cipeltek; az öv alatt viselt tölténybőröndöt, amelyben a tartalék lőszerkészlet kapott helyet.²⁰⁸ Mindemellert szakaszában két emberre adtak egy ásót és egy csákányt, mindenkinek egy kulacsot, kötszert, pokrócot, bakancsot, téli inget, gatyát, báránybőrmellényt, még egy kulacsot, ami bádogból volt, katonasapkát, vékony kék, fehér és huszár köpenyegeket, karabélyt és kesztyűket. A felszerelésből is következtethettünk, hogy hová is mentek, bár ezt el is mondták: „*úgy hajjuk, hogy orosz országba megyünk.*”²⁰⁹

Héjja Ferencel körülbelül egy időben a második fiút, Héjja Jánost is a téli kárpáti csatára készítették. Kevés leveleiből, egy 1914. október 28-aiban anyjának írtból tudjuk, hogy nem kért több csomagot, mert kaptak alsó téli ruhát eleget és fehér ruhát. Másik 1914-ben írt levele nagy pánikot okozhatott a családban, amikor is az oroszok ismételten betörték a Kárpátokban és riadót fújtak egységüknél:

"Kelt levelem, 1914. XI. 10-én.

²⁰² Jelentése: katonai egyenruha

²⁰³ Ferencéket pont az új szabvány egyenruhával vértették fel, amik, tanulva a rikító és jól feltűnő ruhákból, fákó színével jobban elakarták rejteni a katonát az ellenségtől. Mindez számára nem jelentett a régiről való átállást, mint az volt például Szurmaynál.

²⁰⁴ VÖLGYESI Zoltán: *Harctértől a hátszázágig. Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon a levéltári források tükrében*, L Harmattan Könyvkiadó Kft., Budapest, 2016128.

²⁰⁵ Jelentése: tölténytartó

²⁰⁶ Avagy bajonett

²⁰⁷ SZENTI Tibor: *Vér és pezsgő: Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*, Magvető, Budapest, 1988, elérhető: <https://mek.oszk.hu/08700/08715/html/#1> (2024.03.28.)

²⁰⁸ VÖLGYESI Zoltán: *Harctértől a hátszázágig. Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon a levéltári források tükrében*, L Harmattan Könyvkiadó Kft., Budapest, 2016128.

²⁰⁹ SZENTI Tibor: *Vér és pezsgő: Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*, Magvető, Budapest, 1988, elérhető: <https://mek.oszk.hu/08700/08715/html/#1> (2024.03.28.)

Ma délután 4 órakor szomorú hír érkezett, az jött, hogy az oroszok lejöttek Magyarországra és este 11 órakor alármát²¹⁰ fújtak. És lekisírtük az öreg rezornistákat.²¹¹ Elmentek Orsova felé [...]

A baka rezornisták gépész ruhába vannak öltöztetve, vászon tarisznya a bornyú és vászon derékszíjuk van, a fegyverjöknek is vászon szíja van. Azután még a tűzerek is kész[ü]letlen vannak, azok is elmennek. Mostmár minket keríhetnek a sorba [...] Héjja János.²¹²

Ferenc, igaz már jóval később, 1915. január 21-ei levelében, valószínűleg tudva már, hogy öccse a fronton harcolt, aggodalmát fejezte ki testvéreért: *„hogya megkapják a levelem, írják meg, hogy Jani hol és merre van?”²¹³* De nem csak miatta kellett aggódni. Nem sokkal ezen sorok írása után, 1915 március már a legfiatalabb fiút, Lászlót is besorozták. Erre add utalást a Juhász József unokatestvérétől kapott levél, amiben megértően írja, hogy ő is katona lett és *„az nem baj.”* – valamint – *„(...) Büszkék lehetünk a családra, hogy egyetlen egy nyavajás nincs köztünk, mindnyájan fegyverrel a kézben védjük a hazát, meg a szüleinket, Józsi.”* Feltehetően László, de érezhetően József sem örültek a háborúba menetelüknek. De ez legjobban Ferenc leveléből láthatjuk, aki a következőket írta:

"Kelt levelem 1915. V. 13-án.

ez fáj nagyon, hogy már Laci öcsémnek is be kell rukkolni 15-én. Irják meg, hogy hová rukkolt?

Tiszteletem küldöm

Huszár Héjja Ferenc.²¹⁴

Héjja László is viszonylag kevés levelet írhatott anyjának, vagy legalábbis kevés maradhatott meg. Egy 1915. május 21-ei anyjának írt levelében mesélte, hogy a 46. gyalogezred, 2 század I. czúgjába osztották be és éppen Brassó mellett, az „Uj laktanya”

²¹⁰ Jelentése: riadó

²¹¹ Jelentése: rezervista = tartalékos; itt: idősebb népfőlkelő

²¹² SZENTI TIBOR: *Vér és pezsgő: Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*, Magvető, Budapest, 1988, elérhető: <https://mek.oszk.hu/08700/08715/html/#1> (2024.03.28.)

²¹³ u.o.

²¹⁴ u.o.

kiképzőhelyen volt. Elmondása szerint sokakat soroztak be, valamint kérte, hogy tudassák az otthoni állapotokról, hogy hogy van a cselédség, illetve kaptak-e felmentést.²¹⁵

Későbbi levelekből tudjuk meg, hogy Héjja fiúk mellett a cselédség egy része, például béresüket kocsisból és lovastól behívták a Kárpátokba szállítani 1915 májusába. Az ő visszaküldött levelek is elsősorban a lovak állapotáról írt, de szót említ a hóról, a fagyról, a rossz útról, valamint a munkájukról, hogy szántották a gazdátlanra vált földeket. Azonban láthatjuk nála és Lászlónál, úgy, mint legidősebb testvérnél is, hogy a vidékről sorozottak elsősorban az otthoni gazdaság érdekelte, okkal, mert ők is tudták, hogy férfimunka nélkül könnyen eladózhat a család. A világháborúba bevonult paraszt katonák levei leggyakoribb témája volt a gazdaság, hiszen, mint Héjjáéknak, a háborús távollét sokszor az otthoni gazdaság hanyatlásához is vezethetett. Más, főleg a városból bevonultak leveleiből, kevesebb a katona érzelmvilágát vagy gondolatait taglaló sorok, amit egyszerűen a paraszti emberek a kor mentalitása és az általuk élt világ miatt nem írtak le vagy nem gondoltak rá.²¹⁶ Ez a háború, amit nem ők indítottak, de ők küzdöttek benne, azok ellen, akik uralkodóik esküdt ellenségei voltak, de számukra csak a propaganda árnyékai, akarva-akaratlanul, de az életükbe és akár családjuk gazdaságába is kerülhet.

A téli kárpáti csata frontbéli életéről és eseményeiről bővebben csak Héjja Ferencz írt haza. A Héjja János állapotáról kérdezett levelében hozzá képest is részletesen fejti ki, hogy *„mink már most 100 km[-t] gyalogoltunk, itt van rasztunk²¹⁷, még körül[elül] ennyit kell gyalogolni, mikorra oda érünk. Az ágyúk dörgése az már jól hallik, hogy meddig rasztolunk, azt nem tudom, de majd megírom, hogyha megyünk. 6 napig gyalogoltunk, egy nap, ha mentünk 15 vagy 18 km[-t], de többet nem.”*²¹⁸ A tisztekkel ellentétben, akik autóval vagy lovon is megtehették ezeket a nagy, akár 50 vagy 10 km-es távokat, katonaként Ferencék mindent lábszerrel, huszárként jóesetben néha lovon kellett megtenni. Ez, mind a tüzéretet, Rudolf

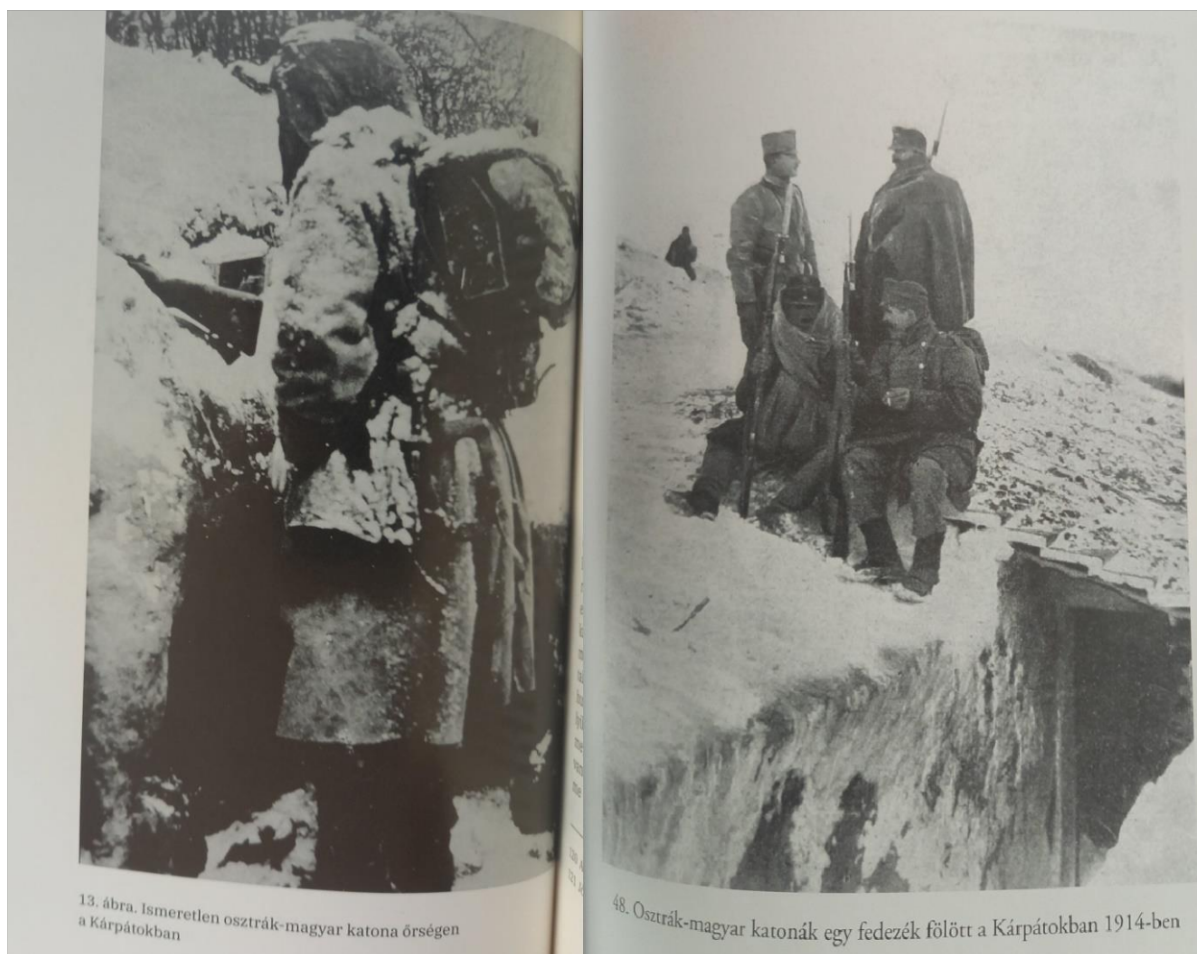
²¹⁵ u.o.

²¹⁶ PÜSKI Levente: *Hajdúnánás az első világháborúban*, in: Bartó Robert (szerk) *Vidék és város: Az első világháború és a magyar vidék*, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen, 2015, 99-102

²¹⁷ Jelentése: pihenő

²¹⁸ SZENTI Tibor: *Vér és pezsge: Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*, Magvető, Budapest, 1988, elérhető: <https://mek.oszk.hu/08700/08715/html/#1> (2024.03.28.)

esetében, mind a katonát, mind a lovat alaposan kifárasztotta. Az orosz front dinamikus mozgása végett ez pedig gyakori volt.²¹⁹

7. ábra. Osztrák-magyar katonák a Kárpátokban

Forrás: Pap KRISZTIÁN: *Oroszlánok a Kárpátokban. 1914-1915*, Erdélyi Szalon Kiadó, Budapest, 2022, 64 és Vitéz uzsoki báró SZURMAY Sándor: *A magyar katona a Kárpátokban*, Erdélyi Szalon Kiadó, Budapest, 2022, 392

Ugyancsak ismétlődő jelenség volt, mint Héjja Ferenc fogalmaz, „*hogyha írnak levelet, írják meg, hogy egy kis csomagot lehetne-e küldeni, meg levelezőlapokat, mert itt nem kapunk [a] pénzünkre se. 1 pakli gyufa 10 fill[ér], kenyeret meg nem is lehet látni se, csak amit mink kapunk [...]*”²²⁰A háború kezdetén egy napi teljes fejadag tartalmazott 40 dkg marhahúst, 70 dkg kenyeret, 10 dkg főzelékfélét, 2 dkg zsírt, 2 db kávékonzervet és 10 db cigarettát. A tartalék

²¹⁹ PAP Krisztián: *Oroszlánok a Kárpátokban. 1914-1915*, Erdélyi Szalon Kiadó, Budapest, 2022

²²⁰ SZENTI Tibor: *Vér és pezsgő: Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*, Magvető, Budapest, 1988, elérhető: <https://mek.oszk.hu/08700/08715/html/#1> (2024.03.28.)

porcióhoz tartozott 20 dkg húskonzerv, 2 db kávékonzerv és 10 db cigaretta. A háború előrehaladtával az ellátás egyre soványabb lett. 1918 második felére például a fronton a fejadag húsból 18 dkg-ra csökkent, a lisztből 43 dkg-ra. Mindez persze 1915 nyaráig még nem érezte drasztikusan a hatását, de az élelemellátások gyakoriak voltak, mint azt Rudolf naplójában is láthattuk, úgy Ferenc levelében is. Ilyenkor már, ha teheték, akkor csomagokat kértek otthonról, és remélték, hogy épségben érkeznek²²¹

Héjja Ferenc 1915 januárja és márciusa között a Kárpátok hegyeinek északi legyen északi szárnyán szolgált. A feladatuk a téli kárpáti csata balszárnyának a védeése, illetve az orosz erők lefoglalása volt, lehetőség szerint támadó hadművelete indítása. Itt több levélben írja, hogy kozák ágyútűz²²² alatt voltak, elüresedett lengyel városokat szabadítanak, valamint állandóan panaszkodott a megfagyott, nedves, homokos földre. Felfigyelt arra is, hogy Magyarországból rengeteg jöttek a fuvarosok, akik kocsikkal hordták a katonáknak az élelmet, illetve a vasutakat és a hidakat öreg népfelkelők javítottak, hogy alkalmasak legyen hadseregük hadműveleteihez és ellátáshoz. Január folyamán Varsó környékén is harcoltak, amit az ellenség mellett időjárás különösen megnehezített: *„Ezt a várost már kétszer visszavették az oroszok, de 3-szor megint csak kiverték belülről őket, csak az a rossz, hogy ami hó volt, pénteken meg szombaton esett az eső és csúnya nagy [a] sár [...]”* Az éjszakákat sátorban vagy éppen a közeli (számára ismeretlen vagy le nem írt nevű) városokban töltötték. Szegényes körülmények között, ott hagyott papírok tömkelegén pihentek, majd tovább vonultak, ahol elmondása szerint *„csak a sok romokat [láttuk], meg a sáncok[at], amit az oroszok csináltak.”*²²³

A harci események április és május között váltak igazán aktívvá, de azoknál is, mint az előzőknél, nem sok esetben nem is harcról írt, hanem a sok menetelésről és más, mindennapi eseményekről. Május 20-ai levelében is hasonlóan tett, ahol viszont kiemeli, hogy kétszázad, 24-42 év közötti katonatársat rendeltek hozzájuk, valamint, hogy a kolera, az, ami a hadsereg támadta 1914 őszén, már Makón megjelent. Ezt követően rögtön az otthoni teendőkre tért:

²²¹ POLLMAN Ferenc: *A frontélet mindennapjai*. In: HORVÁTH Miklós (szerk.): *A Nagy Háború másik arca. A lövészárkok hétköznapjai*. Akadémiai, Budapest, 2004, 20.

²²² Ami érdekes, hiszen az orosz hadseregben a kozákok rendszerint lovasezredek voltak. Valószínűleg a számára ismeretlen ellenség, a téves, társaitól vagy feletteseitől hallott vagy félreértett információkból, vagy csak az egyszerűségből nevezhette őket így. Ez is kicsit árnyalja a képet, hogy végül is nem katona volt és nem is érdekelte a háború. in: И., БЕЛОВА 2014: *Вынужденные мигранты беженцы и военнопленные Первой мировой войны в России. 1914–1925 гг.* Москва, 175-177

²²³ SZENTI Tibor: *Vér és pezsgő: Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*, Magvető, Budapest, 1988, elérhető: <https://mek.oszk.hu/08700/08715/html/#1> (2024.03.28.)

kérte édesanyjától, hogy ne béreskedjen és inkább adj el minden jószágát. Valószínűleg már akkora úgy kérdésessé válhatott az otthoni gazdaság vezetése, hogy az állatok eladásának a gondolata is felmerült, amit Ferenc, kényszer talán, de támogatott.²²⁴ Májusra lett rosszabb Ferencék számára a helyzet, a téli kárpáti csatát véget vető gorlicei áttörésnél, valóságos pokollá, amikor heteken át az aktív harcokról, az ágyútűzről és a pusztításról mesélt:

"Kelt levelem 1915. V. 1-én

ezek a bitang oroszok nagyon küldözték közénk a srapelokat, meg a gránátokat. Két major között terül el a svarmunk.²²⁵ Egyik a mienk, a másik meg az oroszoké. Mintegy 2 km egymáshoz. Délelőtt 9 órakor meg kezdtek szólni a mi ágyúink, 10 órakor meg már ők is [lőttek]. (...) Két nagy tűztenger volt, de már 3 órakor mind romok voltak, 4 órakor lett vége az ágyúzásnak, de előre nyomulni nem lehetett, megszűnt minden, csend lett. Azután éjjél alig, hogy elmúlt, egyszer csak megint szól[ak] az orosz ágyúk, de mintha csak a gépfegyverrel lőttek volna, úgy szórták közénk az ágyúgolyókat. (...) Ilyen ágyúval még nem hallottuk őket, hogy dolgoztak volna. Mintha csak gépfegyverrel lőttek volna, úgy terítik a golyókat.

tiszteletem küldöm [...] Huszár Héjja Ferenc."

A Nagy Háború folyamán a fronton harcoló katonák olyan kihívásokkal, kényszerekkel, fenyegetésekkel és veszélyekkel is szembesültek, melyekkel békeidőben sohasem találkoztak. A katonák által átélt borzalmak és szörnyűségek, az ember életének elértéktelenedése, elvételésének relativizálódása jellemző volt az első világháborúra. Az erőszak, a terror, a brutalitás, valamint a kiszolgáltatottság érzése súlyos stresszállapotokat, lelki betegségeket, traumákat okozhatott. Ezekkel még Héjja nem találkozott, vagy csak minimális, de később igen és ő is áldozata volt ezeknek. De a katonák mellett a veszteségek a hátramaradt szeretteiknek is súlyos hiányt okoztak. Egyre gyakrabban merült fel a kérdés, hogy tulajdonképpen miért is folyik a háború, miért harcolnak a magyar katonák?²²⁶

Miért harcolnak a magyar katonák? – ez a kérdés Héjja Ferencet többször foglalkoztatta, de inkább abból az irányból, hogy mit keresett ő ott, mert otthon volt a legnagyobb szükség rá, nem a fronton. Egyik írása sem tanúsítja, hogy akarta volna a háború vagy hazája dicsőségét. Ez a kényelmetlen érzés „legbizarrabb módon” akkor érezhette át a

²²⁴ u.o.

²²⁵ Jelentése: raj; itt: rajvonal, peremvonal

²²⁶ SÁNDOR András 2015. *Háborús traumák az első világháborúban*, in: *Első század*, 14 évf. 3. sz., 2015. nyár, Budapest, 2.

leginkább, amikor márciusban, a húsvéti ünnepek idején, nem lőttek az oroszok, sőt barátságosan fűtyültek és egymással beszélgettek, gyakorlatilag a nyugati front karácsonyi tűzszünetéhez hasonló állapot volt:

"Kelt levelem III. 7-én.

az ünnep első és második napján nem lőttek az oroszok. Kijöttek a dekungjukból és úgy fűtyültek meg beszélgettek átal hozzánk. Híttuk őket, hogy jöjjenek, kapnak rumot és főtt tojást, meg sonkát. Ez nevetséges társalgás volt, hogy ők sem lőttek, meg mink sem. Valóságos fegyverszünet volt e két nap, mivel, hogy ünnep volt, talán azért is volt.

*Ezzel zárom levelem, tisztelettel küldöm, Héjja Ferencz."*²²⁷

Az ilyen eset nem csak a nyugati, de az orosz front is volt, ilyen volt, amikor József főherceg is 1915 tavaszán „húsvéti barátkozást” viszonzta az oroszoknak.²²⁸ De mint Szentí Tibor is kiemeli, hogy Héjja Ferencnek érthetetlen volt, hogy a húsvéti ünnepekkor ájtött hozzájuk az ellenség, és ajándékot hozott, amit viszonztak is. Itt először láthatta, hogy az orosz katona is éppolyan gyötrődő ember, mint ők. A harcok közepette a katonák egyre inkább rádöbbenhettek, hogy a túloldalon küzdők nem született ellenségek voltak, mint az otthon mondták és mutatták. Reménysugár lehetett ez a számukra: hátha enyhül a szenvedés, és véget ér a háború. A Nagy Háború itt azonban korántsem ért véget, Ferencnek és a Héjja családnak mindenképpen nem. Míg a fiúk a hazáért küzdöttek, 1918-ra a birtokon 160 korona adóhátralék keletkezett, amely 1922 júniusára 2037 koronára növekedett. 1921-ben az özvegyet fölszólították, hogy a 4787/1920 M. E. sz. rendelet alapján az "adógabona" beszolgáltatásának is tegyen eleget, különben árvereznek. Ez így is történt.²²⁹ Azzal nem senki sem törődött, hogy a magáról gondoskodni sem tudó rokkant és családja a gazdaságot nem tudja irányítani – háború alatt vagy után. És még ha voltak is a rokkantak helyzetéért különböző javító intézkedések, mind 1915 tavaszát alakult *Csonkított és Béna Katonákat Gondozó Bizottság*. Viszont a keretek kevésnek bizonyultak, így még az év szeptemberében állami intézmény vette

²²⁷ SZENTI Tibor: *Vér és pezsgő: Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*, Magvető, Budapest, 1988, elérhető: <https://mek.oszk.hu/08700/08715/html/#1> (2024.03.28.)

²²⁸ Erről bővebben: *József főherceg és az 1915-ös húsvéti frontbarátkozás a keleti fronton*, in: *Egyperces történelem*, elérhető: https://egypercestortenelem.blog.hu/2020/04/12/jozsef_foherceg_es_az_1915-os_husveti_frontbaratkozas_a_keleti_fronton (2024.04.21.)

²²⁹ SZENTI Tibor: *Vér és pezsgő: Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*, Magvető, Budapest, 1988, elérhető: <https://mek.oszk.hu/08700/08715/html/#1> (2024.03.28.)

át a helyét, a *Magyar Királyi Rokkantügyi Hivatal*, ami sem a háború alatt vagy azután nem tudta ellátni a haza hőssérültjeit.²³⁰

A Héjja család levelezéseinek egy epizódját teszik ki a téli kárpáti csatához való kiképzés és a frontmenti harcok, amik azonban így is részletes elárulják, hogy középparaszti-családból bevonultként milyen is lehetett messze azotthontól, a gazdaság otthagyva a fagyos, havas, sáros, ágyúzásoktól tarkított Kárpáti harcokban részt venni. Amit láthattunk, hogy az egyszerű paraszti családból származó ifjak, szemben Rudolf tüzértiszt lelkes és bátorító tapasztalataival, vagy Szurmay és József főherceg magasztos és hősie hadjárataival, a bevonult héjjáék fejben még mindig otthon voltak és nem is akarták azt elhagyni. Féltek a háborútól, rettegtek azoktól, amit feljebb valóik meséltek és amit kint a fronton láttak. Leveleikben is a besorozásról kérdeztek, hogy kit „rukkoltak be”, valamint az otthoni állapotokról, hogy mi van odahaza és mit lehet tenni. A kort átjáró hazaszeretet meg volt bennük, de azt a fronton egyre jobban elvesztették, és mint Héjja Ferencnél is láttuk, elbizonytalanította őket, amikor szemtől szemben találkozhattak az ellenségnek mondott oroszokkal. Számukra a téli kárpáti csata egy nem kért harc volt, amit nem kerestek és ami megpecsételte a sorsukat, hiszen sérülten, megtörten tértek vissza otthonukba, oda, ahol hiányuk miatt az addig virágzó gazdaság hanyatlásnak indult. Semmi másra nem vágytak, mint az otthoni életükre.

²³⁰ KOCSIS Piroska: *Hadirokkant sors a második világháború után*. in: *Archívnet*, 2010. 4. sz. https://archivnet.hu/hadtortenet/hadirokkant_sors_a_masodik_vilaghaboru_utan.html (2020.03.26.)

IV. FEJEZET. EGY HADITUDÓSÍTÓ ÉS EGY POLGÁR SZEMÉVEL

A téli kárpáti csatát vármegyei lakosként vagy akár egyszerű polgárként is valóságos istencsapásként lehetett megélni. Szemben a parancsnokokkal, akik a hadműveleteket vezényelték, szemben a tisztekkel és katonákkal, akik a háborút vívták, a polgárok inkább szenvedői vagy nézői voltak az események tengerében. Teljesen ki voltak szolgáltatva a saját vagy ellenség hadseregének, illetve a háborús pusztításnak. Sok mindent nem tehettek: elmehettek, elhagyva otthonukat, vagy ottmaradtak, kibírva a háborút. Milyen lehetett a felvonuló és elszállásoló saját védőseregek jelenlétét átélni, nem utolsósorban magát a harcot, az ágyúzás, a frontmozgásokat, a pusztításokat?

A továbbiakban olyan polgároknak az ego-dokumentumát (egy hadinaplót és egy egyszerű naplót) nézzük meg, amikkel betekintést kapunk a front melletti életben, annak feszült, kétségekkel, szóbeszédekkel teli életvitelébe. Különlegessége e kettő vizsgált személynek, hogy míg egyik helyi lakos volt, méghozzá történész – addig a másik egy másországi haditudósító, aki a háborút hasonló polgári szemmel követte, sőt, kereste.

4.1. Aage Madelung hadinaplója

Aage Madelung (1872-1949) svéd származású, dán neveltetésű, de német nyelven író haditudósító nagybirtokos paraszti családban született Söderdo faluban (*3. melléklet*). 1888-ban elvégezte a bentlakásos iskolát és azután apja farmján dolgozott. Minden feltétel adatott volt, hogy apjához hasonló egyszerű életet éljen, azonban kiolthatatlan kalandvágya arra vezérelte, hogy elhagyja otthonát és világot lásson. Beutazta Közép- és Kelet-Európát, egy ideig Oroszországban élt, ahol 1893 és 1895 között birtokigazgató, majd 1897 és 1906 alatt olajszállító volt. Oroszországi léte alatt merült el az írói életbe. Saját hadinaplójának bevezetője szerint: „*csak önálló megélhetést kerestt: ügyes vajkereskedő akart lenn és nagy író lett.*”²³¹ Itt több, a korban elismert íróval (A. M. Rezimov, P. E. Scsegolev, V. J. Brjuszov) ismerkedett meg és tartott baráti kapcsolatot, akiknek hatására 1890-ben kezdett el verseket publikálni, 1908-tól megkezdve pedig a regényírásba is. Azonban az 1905-ös orosz forradalom és az azt követő megtorlások egy életre megváltoztatták az életét és menekülnie kellett. 1911-től 1920-ig Svájcban és Németországban élt. Az első világháború alatt a *Berliner Tageblatt* újság

²³¹ Aage MADELUNG: *Hadinaplóm.*, Athenaeum, Budapest, 1915, 4-5.

tudósítója volt a keleti fronton. A háború alatt és után több regénye vált híressé, mint például az 1918-as *Cirkuszi ember* című szocioutópikus satirikus regénye, vagy a *Branded*, amit K. T. Dreyer 1922-ben megfilmesített. Élete hátralevő részében elsősorban tudósítóként és íróként dolgozott Németországban.²³²

Madelung haditudósítóként bejárta a Nagy Háború keleti frontját, aminek részeként 1914 októbere és 1915 márciusa között két ízben is hosszabb „látogatásokat” tett a téli kárpáti csatához. A Nagy Háború keleti frontjának egy kis, de átélt részét hadinaplójában örökítette meg, amit *Hadinaplóm* névvel jelentetett meg 1915-ben és amit több nyelvre, Dr. ifj. Bóky Jánosnak köszönhetően magyarra is lefordítottak. Célja a naplójával a háborús élményeinek a megörökítése, amit valószínűleg írásakor eredetileg kiadásra is szánt. A látottjait mindvégig buzgó publicisztikus nyelven örökítette meg, azonban úgy, hogy az személyes is volt. Mint Franyó Zoltán is kiemeli, Madelungot a vadászatok, a forradalmak, a sztrájkok, a pogromok, a háborúk, ezek mind érdekelték, mindig kereste őket és ezekről őszinte kikiáltással írt. Ő ezekben az eseményekben egzotikumot látott, amit íróként is megakart örökíteni.²³³ Mindez talán legjobban a magyar rónákról írt leírásában látható. Madelung valóságosan szerelmes volt Magyarországra, annak tájába és embereibe. "*Mindig álmaid birodalma voltál, – írja a hadinapló ávéjában. – Folyamszelte rónáid, hegyeid, vadászataid, hegedűid éltek bennem, idegenül és mégis olyan meghitten, mint ahogy kaland és lovagkor mindig közel álltak lelkemhez... Egy régi világ romokban, véráztatott halálküzdelmes ma és a győzelmes holnap, mely az erőseké! E jelben jöttem hozzád hivatlanul, hogy legnehezebb, de legnagyobb napjaiban megismerjelek.*"²³⁴ Így kezdi hadinaplóját, ahol a téli kárpáti csatát nyolc fejezetben örökítette meg és amik bepillantást adnak, hogy hogyan is élhette át a Kárpátok csatáját egy lelkes, a háború iránt erősen érdeklődő publicista író.

A Kárpátok frontjához legelőször 1914 november közepén látogatott el. Első találkozása a fronttal, csakúgy, mint József főherceg vagy Koch Rudolf esetében, nem is a géppuska vagy az ágyú volt, hanem a menekültek és sérültek látványa, aminek tömege Ungvár és Nagymihály közötti úton gyűrűsödött. Mint írja írói túlzásokkal: „*Sántítva, vagy kínosan vonszolva lábaikat, vonultak végig az úton, hol egyenkint, hol csoportokban – hulladéka a háborúnak.*” És minél közelebb került Nagymihályhoz, azaz a fronthoz, úgy váltak sűrűbbé a

²³² FRANYÓ Zoltán 1915: *Aage Madelung hadinaplója* in: *Nyugat*, 1915. 19. szám, elérhető: <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00183/05796.htm> (2024.04.13.)

²³³ u.o.

²³⁴ Aage MADELUNG: *Hadinaplóm.*, Athenaeum, Budapest, 1915, 6-7.

sebesültek csoportjai. Madelung megpróbálta kikérdezni őket, hogy honnan jöttek és hogy mit műveltek, de érdemi választ nem kaphatott, vagy legalábbis nem írta le azt.²³⁵

A sérült katonák oszlopait hamar a menekülők áradata váltotta fel: Nagymihályból menekülő zsidók és cigányok. A hegyekben dörgő ágyúk hallatán a városból mindenki elszaladt, mint Madelung megjegyzi, még a hatósági közegek is elküldték családjaikat másfelé. Itt, mint azt Koch Rudolfnál is megfigyelhettük, hogy a lakossággal együtt olykor a helyi hatóságok valamennyi hivatalnok is a menekülőket követték. Ez főképpen Ung vármegye északi járásaira volt jellemző, ahol az áttörések következtében heves harcok alakultak ki. Ungvárról például csak az ungvári katolikus gimnázium majdnem teljes tanári karja „eltűnt”.²³⁶ Bár Ungvár esetében azért meg kell jegyezni, hogy az államapparátus legénységéből viszonylag kevesen fogták menekülőre és csak a „nem jelentős” tisztviselők, mint például a tanárok mentek el.²³⁷ Az viszont tény, hogy az északi járásokban az állami szervek pozíciója rendkívül nehézé vált és Ungvár gyakorlatilag nem is tudott ott irányítani. Nagymihályon is ezt Madelung láthatta, hiszen a tízezer lakos közül alig ezret érezhetett Madelung, akik ott maradtak. A házakat katonák népesítette be és az utcákon is csak őket látta. Haldokló városként festi le.²³⁸

Nagymihályban nem sokat tétlenkedett Madelung: lovának és magának szállást foglalt, majd a főszolgabíróhoz ment, hogy helyet szerezzen magának az autóba, ami a Barkószoroshoz készült. Sikerült is meggyőznie a hivatalnokot, aki magával vitte őt.²³⁹ A továbbiakban Madelung, mint egy kalandos utazáson járó regényíróként örökíti meg az odavezető utat, amin meglátszik nem csak a svédhez képest is különös magyar táj iránti szeretete, hanem az a fajta buzgó lelkesedés, ami a Nagy Háborút, mint egy különlegességként, mint egyfajta egyszer az életben adandó látványosságként fogja fel:

„A Kárpátok szakadatlanul nőnek, úgy emelkednek ki a láthatár kék gőzéből, mintha ébredve lassan-lassan egész magasságukban kinyújtóznának. Távoli hegyhetően egy Rákóczi-vár viharvert, elaggott romjai látszanak, tanui a szabadságért küzdő erdélyi fejedelem

²³⁵ Aage MADELUNG: *Hadinaplóm.*, Athenaeum, Budapest, 1915, 91

²³⁶ KTÁL F. 4. op. 1. od. zb. 408. 47-49. Ung vármegye főispán 1914. okt. 30-ai jelentése a posztjukat elhagyó hivatalnokokról.

²³⁷ KTÁL F. 4. op. 1. od. zb. 408. 50-51. Helyzetjelentés Ungvár helyzetéről, az ideiglenesen helyüket elhagyó hivatalnokokról.

²³⁸ Aage MADELUNG: *Hadinaplóm.*, Athenaeum, Budapest, 1915, 92

²³⁹ u.o. 93-94

és kurucai számos csatájának. Az út mentén tót falvak húzódnak; (...) A falun túl, az útszéli árkokból merednek rám a halál első rémképei."²⁴⁰

A Barkó-hágó csatamező előtti vidékéhez érve döglött állatokkal találkoztak először, majd pedig a „háború hazájához érve” becsapódó gránátok földi nyomával. Barkó faluban megálltak, néhány száz méterre a tűzvonaltól. Itt megtudta, hogy az előző nap egy gránát egy parasztházba csapódott és szétvetette. Kocsijukat otthagya álltak tovább és mentek közelebb a fronthoz. Ahhoz közeledve felfigyeltek arra, hogy egyre tisztábban hallották az ágyúzások moraját – sőt Madelung elmondása szerint megtudták különböztetni az oroszok mélyebb hangzású ütegeit az övéik rövidebb szólamúját, valamint a srapnelek robbanását is.²⁴¹

Amit hallhattak Madelungék az annak a jelensége volt, hogy az orosz ütegek nagyobb kaliberűek voltak az osztrák-magyarokéhoz képest. A Monarchiának főleg kis lőtávolságú, régi típusú ágyúval rendelkeztek, a háború ezen szakaszában viszonylag kevés 30,5 cm-es mozsara és 8 cm-es tábori ágyús ütege volt például, szemben az oroszok ugyancsak nem korszerű, de nagy számban alkalmazott 15 cm-es tábori ágyúkkal.²⁴² Illetve, ami neki is feltűnt, az a sok gránát becsapódás volt, ami számára rémisztő, de egyben zenei is volt: „Így beszélgetnek egymással az ágyúk a katlanban. Szakasztott olyan, mint a társalgás.”²⁴³ Nem katonai személyként teljesen más élmény volt a tüzérségi ágyúzásokat hallani. Míg Koch Rudolfnál és József hercegnél is hasonló pátosszal írták le ágyúzásaik moraját, ők olyan sok szót nem áldoztak rájuk, mert hozzászórtak, és inkább az ezekkel járó katonai következményekkel (pusztítás, sérült tiszték, a haditerv megváltoztatása) foglalkoztak. Velük szemben Madelungnál inkább a mennydörgő hatása maradt meg.

A csatározás „orgonajátéka” másnap sem múlt el, sőt, erősebb lett és kibővült. Másnap ismét kilátogatott a frontra, most azonban még közelebb merészkedett Madelung a főszolgabíróval. Mint Madelung leírja, egy nap alatt a helyzet gyorsan meg változott, úgy, hogy a Monarchia csapatai közelebb tudtak merészkedni, illetve ágyúikat is a balszárnyról a jobbra pozícionálták újra, valószínűleg az orosz tüzérség válaszcsepülésének kikerülésére érdekében. Egyre közelebb érve pedig, az ágyúk szakadatlan dübörgése és a srapnelek füttyülése mellett, már látta a becsapódások utáni porfelhőket is, amik pont az ellenség állásai előtt keltek fel. De

²⁴⁰ u.o. 95

²⁴¹ u.o. 94-95

²⁴² SZANATI József: *A tábori tüzérség fejlődése az első világháborúban*, in: Hadtörténelmi Közlemények, 13. évf. 3. sz., Budapest, 1966

²⁴³ Aage MADELUNG: *Hadinaplóm.*, Athenaeum, Budapest, 1915, 95

látta az oroszok választűzét is, ahogy ütegeik felvillantak lövéseikkor. Madelungot lenyűgözhetette, amit látott, „gyönyörű látványként” írta le:

„(...) és hogy a látványt, mely előttem lejátszódott, ugyanazzal az érdeklődéssel néztem, mint egy cowboy-os, revolveres cirkuszi mutatványt. De a tüzéségi tűz magasztosabb. Csak azok az akadályok bosszantók, melyeket egy civilnek le kell győzni, míg huzzájut, hogy a tűzvonalból nézhessen végig egy ütközetet.”²⁴⁴

Egészen az első világháborúig gyakori szokás volt, hogy civilek akár tömegei mentek ki egy csata helyszínére és nézték azt a távolból, úgy, mint egy színdarabot a színházban. Ezt igyekeztek biztonságos távolból, vagy pedig elrejtőzve tenni, igaz így is nagy veszélynek voltak kitéve. Ilyen volt például az 1861-es első Bull Run-i csata az amerikai polgárháborúban, amikor az uniós elit bízva a győzelemben gondolt egyet és minden elővigyázatosság nélkül kilátogatott Bull Runra, a csatatértől alig néhány kilométerre, ahol még pikniket is rendeztek. Egyesek katonaruhában jöttek el, nagyon sokan elhozták a családjaikat, fényképészek és árusok is jelen voltak a csatatéren.²⁴⁵ A puszta kíváncsiság vezette őket, ahogy Madelungékat is, igaz ők csak ketten (majd harmadikként egy hozzájuk csatlakozó erdésszel) nézték távolról a csatát és meg is jegyzi, hogy egyik alkalommal egy közelbe csapódó gránát srapelje is elsuhant mellettük.

Az első világháború állásharca és a kémek iránti félelem miatt azonban már sokkal komolyabban ügyeltek a fenti nagy „nézőközönség” távoltartására. A kárpáti harcok alatt a Monarchia esetében ezt úgy láthatjuk, hogy októbertől kezdve a lehetséges ellenséges kémektől vagy a zavaró egyénektől való félelem miatt teljesen elzárta a hadműveleti területeknek ítélt front közeli területek,²⁴⁶ ahol senki civil nem jöhetett vagy mehetett engedély nélkül.²⁴⁷ Madelungnak is, haditűdősítőként meggyűlt a baja azzal, hogy a frontra közel kerüljön, de a főszolgabírói közbenjárásával, részben pedig az ügyes lopódzásuk miatt a fronttól alig 3000 méterről nézték nyárfák rejtekéből a csatát. Onnan tisztán látta a harcokat, sőt, magát az orosz kézben lévő Homonna falujának a háztetőit is. Ötszáz méterre voltak saját állásaiktól, de Madelung így is közelebb akart kerülni.²⁴⁸

²⁴⁴ u.o. 99-100

²⁴⁵ John KEEGAN: *Az amerikai polgárháború*. Magvető, Budapest, 2012, 172-177

²⁴⁶ VARGA Róbert: *Kémek és kémgyanús személyek Ung vármegye hadműveleti területén 1914-1915 között* in: *Acta Academiae Beregsasiensis*, 16. évf. 1. Kötet, 2017. 48-55

²⁴⁷ Ez különösen 1915 januárjában vált olyannyira szigorúvá, hogy 1915. január 18-án a 3. osztrák-magyar hadsereg rendeletet adott ki a hadműveleti terület belüli polgári mozgása terén. A határozat értelmében attól a naptól fogva teljesen le lett állítva a polgári közlekedés. in: KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 889. 7, 20.

²⁴⁸ Aage MADELUNG: *Hadinaplóm.*, Athenaeum, Budapest, 1915, 101

Közelebb a fronthoz Madelung nem került, csak a Barkó-szorosért vívott csata utáni győzelemhez. Előző kilátogatásuk estéjént a Monarchia csapatai benyomultak Homonnára és kiűzték az oroszokat Szinnára – valószínűleg Szurmay Sándor ugyanekkori és ugyanezen helyi hadművelete részeként. Madelung amint meghallotta a hírt rögvest a visszafoglalt faluhoz ment. A faluban szembesült a közvetlenül a csata utáni pusztítással. Először az orosz foglyokkal találkozott: égő magyar házak lángjainál melegedő kozákokkal és szibériai lövészekkel. Bennük valamilyen bizonytalanságot, megtörtséget vélt felfedezni, olyat, ami minden fogolynál vagy lefegyverzet katonánál meg volt.²⁴⁹ Tovább négy orosz katonával is szót ejtett, akik egy nagy kosarat hordágyként cipeltek. Mint kiderült valóban egy orosz katona hullája feküdt benne, de sem kötést, sem sebet nem látott rajta. Meg is kérdezte tőlük:

„- *Mibe halt bele?*

- *Meghalt!?! Részeg ez csak, uram!...*”²⁵⁰

A katonák pedig nevetve tovább vitték alvó társukat, aki valószínűleg igencsak meglepődhetett a „váratlan helyszínváltoztatáson” amikor felkelt. Madelung naplója szerint több ehhez hasonló eset volt, illetve az orosz foglyokkal való beszélgetés során megtudta, hogy az orosz tisztek katonáiknak azt mesélték, hogy az osztrákok a foglyaikat éheztetik, verik, felakasztják és kerékbe fogják. Azt nem tudjuk meg a naplóból, hogy mi lett a katonák további sorsa, illetve a kötözőhely után mi várt rájuk, viszont a szakirodalomból tudjuk, hogy az ilyesféle eltántorítás a tisztek részéről, ami arra ment, hogy katonáik a megadás helyett inkább a harcot válasszák, azok az összes résztvevőnél jelen volt.²⁵¹ A hadifoglyokkal pedig az általános eljárás, mint a Monarchia esetében is, a hadifogolytáborokba való összegyűjtés és elzárás volt.²⁵²

A foglyok után a Monarchia sérültjei, majd pedig időt nem Madelung vesztegetve a harcok helyszínére ment, ahol csata után holt mező tárult ki előtte: üresség, rongyos párnák és cihák, elszórt ruhadarabok, cipők és csizmák, aztán lóhullák, döglött kutyák és macskák, illetve

²⁴⁹ u.o. 103

²⁵⁰ u.o. 104

²⁵¹ *Hadifoglyok Pest megyében 1914-1921* in: Magyar Nemzeti Levéltár kiállítása: *Itt igazi háború van – Az I. világháború Pest megyei forrásai* (MNL PML) - https://mnl.gov.hu/mnl/pml/hadifoglyok_pest_megyeben_1914_1921 (2024.04.18.)

²⁵² MNL PML IV. 448-b. 7927/1914. Eljárás idegen katonákkal és civilekkel: A váci szolgabíró körlevele az idegen katonákkal és civilekkel kapcsolatos eljárásról - Ivánka Pál főszolgabíró felhívja a járás lakosságának figyelmét arra, hogy az orosz és szerb katonákat hadifogolytáborba kell zárni, az ellenséges államok polgárait közbiztonsági őrizetbe kell helyezni, és a nemzetiségek magyarelles megmozdulásait figyelemmel kell kísérni.

katonák holttesteit. Mint írja, „(...) mintha a sátán egy éjjel azzal szórakozott volna, hogy megfesse a háború rémképét, de rávirradt, a képet ott feledte és eliramodott.”²⁵³ Madelungnak még tudósítóként is rémséges képet nyújtott a visszavonulók és harcosok csatamezője, amihez írói eszköztárából az ördög egyfajta művéhez hasonlította azt a pusztítást, de, mint a példában is láthatjuk, számára ez inkább még nem látott rémület lehetett, mint a háborúból való kiábrándultsága.

Nem sokkal az ördög művének meglátogatása után, Madelung másnap már a szomszédos Homonnában volt, amit épp aznap reggel foglaltak el a Monarchia katonái. Madelungnak ismételen páratlan betekintést kapott, hogy milyen lehetett egy visszafoglalt településnek a képe. Az utcákon őrjáratok cikáztak, gránátoktól romos házak tárva álltak nyitott ajtóikkal. A házak, mint írja „kibelezett” állapotban álltak: minden szobát, szekrényt, fiókot feltúrtak és a tartalmukat kiszórták a padlóra. Még a település kastélyát, Gróf Andrássy Sándor²⁵⁴ kastélyát is úgy hagyták ott az oroszok, aminek őr nélkül maradt „kincsét” a környék asszonyai kapva az alkalmon elkezdtek kihozni.²⁵⁵ Az egyik házban pedig, ami Madelung helyi ismerőséjévé volt, szörnyű kép rejtőzött:

„- A lakásunkban megöltek egy embert! – ordítja szakadatlanul vérpiros arccal, tágra nyílt szemekkel.

- Hol a hulla? – kérdeztem.

- Itt van! Nézze meg! Irtózatos...”²⁵⁶

Az ismerős házában nem találtak holttestet, csak vörös, vérhez hasonló nyom a szoba egyik sarkában, Madelung leírása alapján plafontól, át a falon, egészen a padlóig. A kertben találták meg a holttestet. Madelung durva, barna, puskaaggal összevert, de férfias vonású arcot állapított meg először, majd pedig hosszú női haját és női ruhát. A környék lakóitól tudta meg, hogy az elhunyt „bolond volt, féleszű, süketnéma”, aki emiatt nem felelt az oroszok kérdéseire, akik így álruhás kémnek néztek és lelőttek. Hasonló dolog történt az egyik meg nem nevezett szomszédos utcában is, ahol az egyik ház tulajosa arról mesélt, hogy az ágyában

²⁵³ Aage MADELUNG: *Hadinaplóm.*, Athenaeum, Budapest, 1915, 114

²⁵⁴ gróf Andrássy Sándor (1863-1949) császári és királyi kamarás, belső titkos tanácsos, országgyűlési képviselő, főrendiház örökös tagja, nagybirtokos, Zemplén vármegye virilistája, a Királyi Magyar Automobil Club (KMAC) alapító elnöke. A homonnai választókerületnek 1896-tól 1916-ig volt országgyűlési képviselője. in: Nemzeti Örökség Intézet: *Andrássy Sándor, csikszentkirályi és krasznahoraki gróf*, elérhető: <https://intezet.nori.gov.hu/national-tombs/budapest/fiumei-uti-temeto/andrassy-sandor-csikszentkiralyi-es-krasznahoraki-grof/> (2024.04.18.)

²⁵⁵ Aage MADELUNG: *Hadinaplóm.*, Athenaeum, Budapest, 1915, 115-119

²⁵⁶ u.o. 116

három napja hevert egy hatgyermekes anya. Oda Madelungék el is mentek, ahol megtalált a lelőtt asszonyt, puskatusütések nyomaival, tágra nyílt szemekkel, eltorzult szájjal, valamint két gyermekével a sarokban rejtőzve. Nem tudta meg Madelung, hogy őt miért ölték meg.²⁵⁷

Az ilyesféle horrorisztikus esetek, gyilkosságok, kivégzések, túlkapások vagy más hasonló háborús bűnök velejártak a Nagy Háborúval – jelen voltak a háború összes frontjának összes oldalán. Ezek, mind korábban, és mind később is a háborúval vele jártak. És még ha lehet kritikusan és óvatosan gondolkodni, mint azt Madelung tette, hogy ezek az esetek valóban ilyen formában történtek-e, mint az a ház udvarában talált holttest esetében, azonban ezeknek a képe mindvégig elkísérte őt, a katonákat és a települések lakóit, akiken áthaladt a front. A ma gondolt háborús bűnösségi nyomozásokat és eljárásokat csak ritka esetekben hajtottak véghez, amit részben az is megmagyaráz, hogy a háborús bűnök megfogalmazása és büntetése csak jóval később lettek megalkotva az 1948-as genfi egyezmény formájában. Mégis az igény az első világháború alatt és után fogalmazódott meg. Azonban a mérges gázok harctéri bevetése, a gyalogsági aknák vagy a polgári lakosság elleni visszaélések megtorlatlanok maradtak.²⁵⁸

Madelung hadinaplójában tovább már januárjától írt, amikor is szerencséje nyílt a front mögött pihenő tisztek társaságába kerülni. Az egyik ilyen kivételes esetről írt, amikor éppen egy fogadóban vacsoráztak cigányzene társaságában. Madelungot elvarázsolta a számára sosem hallott egzotikus zene. Leírásában még megtudjuk, hogy a harc mellett a tisztek hogyan mullattak: tánccal, biliárdozással, pezsgők és Törley borok ivásával, valamint udvarlással és örömlányok társaságával.²⁵⁹ Később márciusban pedig ismételten a fronton volt, a Kárpátok havas hágóinál, mint írja húszfokos hidegben készült egy vadással, akivel, katonai engedéllyel természetesen, a frontvonalra készült kilátogatni. Odaérve a fagyos hó érzése, valamint a magyar-német és az orosz vonalak rajzolódtak ki a Kárpátok lábainál. A fenyők között kerestek menedéket, óvatosan közelítették azt, a régi, behavazott lövészárkok átkelésével. Azonban hiába osontak, mert aznap nem történt támadás se egyik, se másik fél részéről.²⁶⁰ Csak később, már nem fenyők, de saját tüzéségük mögött rejtőzve jött el az alkalom, amit Madelung keresett és amire mindvégig várt: a roham.

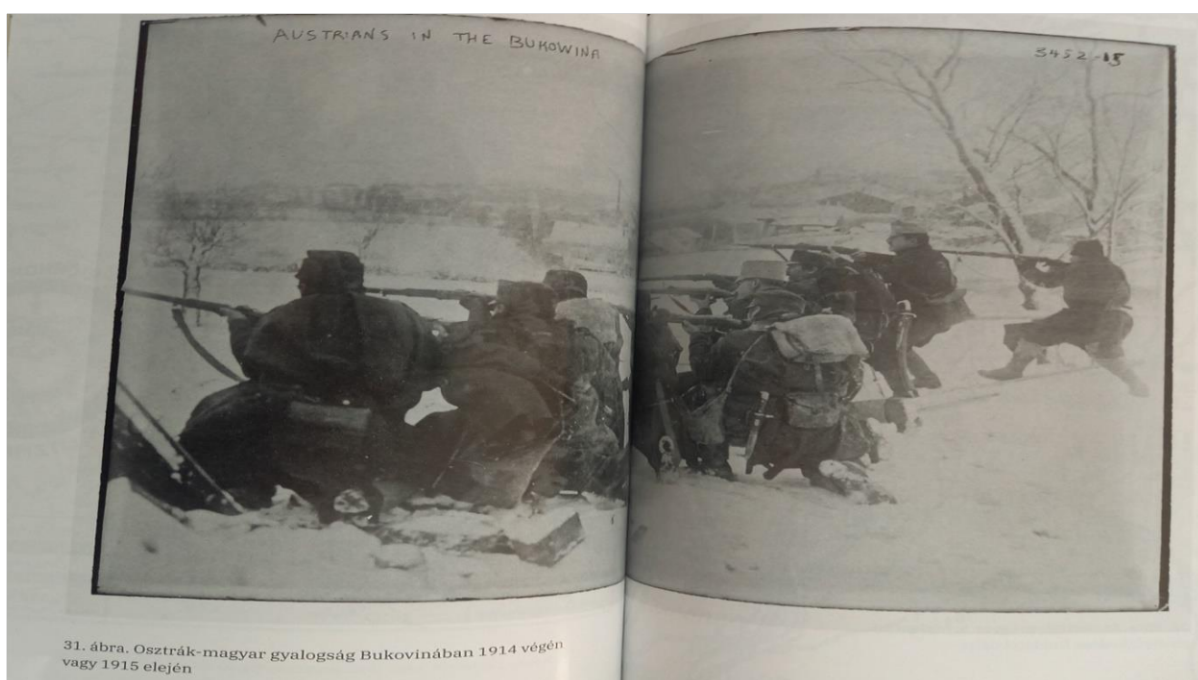
²⁵⁷ Aage MADELUNG: *Hadinaplóm.*, Athenaeum, Budapest, 1915, 117-118

²⁵⁸ *Mik a háborús bűnök és hogyan vizsgálják ezeket?* in: Magyar Helsinki Bizottság, 2022, elérhető: <https://helsinki.hu/haborus-bunok/> (2024.04.19.)

²⁵⁹ Aage MADELUNG: *Hadinaplóm.*, Athenaeum, Budapest, 1915, 126-130

²⁶⁰ u.o. 181-183

„Látni, hogy az első sor lövészárokból hogyan ugrálnak fel az oroszok egy-egy teli találat után; de ha újból csak három lépést is haladnak embereink, azonnal lövöldöznek rájuk onnan, ahol az előbb találtunk. Ilyen a hegyi háború. Az a sor, mely az imént az árkok között megrekedt a hóban, még mindig vesztegel és vészjóslóan csendes. Szeretném megkérdezni, hogy vajjon mit is csinálnak az emberek ott a hóban (...), de nem kérdezem és senki sem magyarázza meg. Óra óra után múlik. Túl a magaslaton, ahol nem figyelhetjük az eseményeket, új támadásba kezdünk, de az első rohamoszlop pontozott sora még mindig a kézigránátoktól feketére festett hóban fekszik. És idővel világossá lesz előttem, hogy örök időkre ott maradt.”²⁶¹

8. ábra. Osztrák-magyar gyalogság Bukovinában valahol 1914-1915 között

Forrás: Pap KRISZTIÁN: Oroszlánok a Kárpátokban. 1914-1915, Erdélyi Szalon Kiadó, Budapest, 2022, 230

Aage Madelung hadinaplója más élményekről nyújt betekintést a téli kárpáti csatáról, szemben Rudolf tüzérségítisztt vagy Szurmay és József parancsnokok ego-dokumentumaitól. Madelung civilként, pontosabban haditudósítóként került a harcokhoz, ahol az volt a feladata, hogy lejegyezze újságjának a háborús állást és eseményeket, de mellette naplót vezetett, ahová bensőséges gondolatait lejegyezte. Tehette ezt azért, mert egyrészt svédként romantikus imádatot érzett Magyarország iránt, aminek határán, a Kárpátokon éppen harcok dúltak; másrészt azért, mert mint neki ez a háborút többet jelentett, mint egy egyszerű háborút, neki

²⁶¹ u.o. 190-191

ez volt a főérdeklődése, az, amit látni és követni akart. Utóbbi esetében hasonlóan gondolkodott, mint Rudolfék és Szurmayiék, a katonák és tisztek, a harcosok és a „történelemcsinálók”, akiknek a korszak háborújaként maradt meg az első világháború. Ellentétben velük, Madelung sokat nem látott a frontból, csak látogatásokból ismerte meg a csaták utáni következményeket, a hátramaradt pusztításokat, a romokat és a holtakat, a tisztek vigadozását, valamint csak egy ízben láthatott igazi rohamot. Mégis ezeket gyermeki kíváncsisággal kereste és hatalmas lelkesedéssel követte végig azokat. Mint egy néző volt ezek alatt, szemben a tisztekkel, akik ugyanúgy érezték a korszakban megbúvó „korszak háborújának” pátosát, csak Madelung civilként ezeket egyfajta egzotikumként is felfogta, amit neki szerencséje volt látnia és amit megörökített. Katonákhoz hasonló, mégis nagyobb buzgóságok volt benne a harcok miatt – talán azért is, mert nem neki kellett azt tenni-e és nem ő élte át azt nap, mint nap.

4.2. Lehoczky Tivadar naplója

Lehoczky Tivadar (1830-1915) Fuzsinében, egy Fiume melletti faluban született. Családjával rövidesen a mai Szlovákia területére költözött (4. melléklet). Tanulmányait is ott kezdte meg, ahol a történelmi múlt iránti érdeklődése vált legerősebbé. Az 1848-49-es szabadságharc alatt tüzér hadnagyként harcolt a magyar oldalon, de azok közé tartozott, akit elkerülték a megtorlások, így folytathatta tanulmányait a Kassai Jogakadémián. 1855-ben telepedett le Munkácson, itt a gr. Schönborn család tulajdonában lévő Munkács Szentmiklósi Domíniumnak volt a jogásza, majd főügyintézője. Hivatali elfoglaltsága mellett etnográfiai és régészeti kutatásokat végzett, nyelvismeretének köszönhetően pedig a helyi ruszinság tárgyi emlékeit is gyűjtötte. Mindezt segítette, hogy kiterjedt hazai és külföldi kapcsolatokkal rendelkezett mind a német, mind a szláv kultúrkörben. Tudományos munkásságának az eredményeit újságcikkekben, tanulmányokban, monográfiákban adta közre. A birodalom polihisztor intelligenciájaként élte át az első világháború első két évét, míg nem 1915-ben Munkácson elhunyt.²⁶²

A polihisztor a Nagy Háború alatt naplót vezetett, amit később halála után a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpont gyűjtött össze és adott ki *Világháborúnk* címmel. A háború első másfél évét lejegyző

²⁶² CSATÁRY György előszója in: Lehoczky Tivadar: *Világháborúnk. I-II. rész*, „RIK-U” Kiadó, Beregszász-Ungvár, 2016, 7-9.

eseményeit, mint majd látni fogjuk, Lehoczky a Monarchia patriótájaként írta: hazafiassága teljesen átítatja kézirat szellemiségét, de itt ne gondoljunk egyoldalú beszámolókra. A polihisztor az újságcikkekből, a pletykákból, a városban látottakból tájékozódott nem csak a szomszédos harcokról, de az egész világháborúról. Naplójának vizsgálatával betekintést kaphatunk, hogy milyen lehetett megélni a téli kárpáti csatát civilként, az intelligencia részeként és a harcok szomszédságában. Célja történelmi volt elsősorban: hasonlóan Rudolfhoz, József főherceghez és Madelunghoz, ő is megakarta örökíteni a Nagy Háború eseményeit.

„*Munkácson némi konsternációt*²⁶³ *tett az, hogy a hadvezetőség a Lembergi császári és királyi kerületi parancsnokságot Munkácsra tette át, mint mondák azért, mert ezt mihelyt az ellenség attól 30 kilométernyire megjelen, biztos helyre eltávolítandó. E célra átvették az itteni Csillag szállodát s a működő tisztek számára magán szállásolást jelöltek ki.*” - írta Lehoczky Tivadar, mikor a Monarchia számára egyre rosszabbá váló galíciai fronthehelyzet miatt áthelyezték a lemergi parancsnokságot Munkácsra. Aznap máris megjelent 40 katonatiszt, többnyire lengyel, valamint nála is elszállásoltak egy Dosztal Liboriusz nevű századosi rangú hadifelügyelőt nevével. A tisztek mellett rengeteg katonacsapatot is elhelyeztek a környező vármegyékben. Erről a századossal el is beszélgetett Lehoczky, amire azt azzal magyarázta, hogy a mozgósítás elején harmincezerrel több katona vonult be, mint amire szükség volt Galíciában és Bukovinában, így őket tartalékként elhelyezték a Kárpátok nyugati lábainál.²⁶⁴ Az kérdéses, hogy az létszámhátrányt szenvedő Monarchiának valóban nem volt szüksége a harmincezer katonára. A valósághoz az tartozott, hogy az elhelyezett tartalékokat a szeptemberben bekövetkező visszavonulásra készítették fel, hogy segítségükkel megállíthassák az orosz előre nyomulást a Kárpátokban.²⁶⁵

A hirtelen kialakult fejlemények hatására a városban az emberek hamar a háború balsikeréről kezdtek el beszélni, arról is suttogva, hogy mennyi millió pénzt hozott a katonaság a vidékükre, hogy a pénzekon kívül a bankokba milyen fontos irományokat rakhattak szigorú őrizetbe. És mégis mindezek ellenére az aznapi (augusztus 31-ei) hírlapok arról tudósítottak, hogy „*(...) hadügyünk az orosz határon jól áll. A négyszáz kilométeres fronton seregeink pozíciója kedvező.*”²⁶⁶ A vármegye lakói még nem tudták – de ha visszaemlékszünk, akkor Rudolfék és József főhercegek sem –, hogy a galíciai front helyzete éppen ekkor vált egyre

²⁶³ Jelentése: megdöbbenés

²⁶⁴ LEHOCZKY Tivadar: *Világháborúnk. I-II. rész*, „RIK-U” Kiadó, Beregszász-Ungvár, 2016, 88

²⁶⁵ PAP Krisztián: *Oroszlánok a Kárpátokban. 1914-1918*, Erdélyi Szemle Kiadó, Budapest, 2022, 45-49

²⁶⁶ LEHOCZKY Tivadar: *Világháborúnk. I-II. rész*, „RIK-U” Kiadó, Beregszász-Ungvár, 2016, 88

jobban súlyosabbá és a Monarchia vezérkara az általános visszavonulást készítette elő. Emiatt is vitték át Lembergől Munkácsra a parancsnokságot, emiatt tartották úgymond tartalékban a „harmincezerrel több katonát”, hogy a Kárpátok mentén előnyösebb védelmi pozícióból megállítsák az orosz túlerőt.

A napról napra rosszabbodó helyzetet az újságok nem éreztették - ott természetesen a Monarchia állása kiváló volt -, viszont a város képe másról árulkodott, hiszen az áttelepült parancsnoksággal sok katona és már sebesült is elkezdte elárasztani a várost. Szeptember 1-jén, mint Lehoczky lefesti, a leMBERGI csata eseményeinek reményteljes tudósítása mellett²⁶⁷, városuk megtelt a sebesült vagy Galíciából visszavonult lengyel katonákkal és tisztekkel.²⁶⁸ Később pedig, szeptember 5-én már arról ír Lehoczky, hogy az ellenség szakadatlan rohamai ellen vívott elkeseredett védelem ellenére, a Monarchia csapatai visszavonulásra kényszerültek, de szerencsájukra az oroszok, kimerültségük okán, nem üldözték őket. Itt Lehoczky patriotizmusa mellett, történelmi szempontból is megfigyeli, hogy csak az ellenség elfáradásának köszönhetik, hogy nem törtek meg teljesen. És mint írta tovább: „*Ebből az tűnik ki, hogy itt csatát veszítettünk, amelyről eddigelé vajmi keveset hallottunk. Adja Isten, hogy mielőbb jobbra forduljon!*”²⁶⁹ Szeptember közepére pedig már a Kárpátok mögé húzódtak vissza a Monarchia csapatai, amivel megkezdődött a téli kárpáti csata őszi előcsatározásai, ezzel pedig Lehoczky számára is „megérkezett a háború az otthonába”.

Lehoczky civil lakosként különleges módon élte át a háborút, merthogy a harci események nem közvetlen közelsége, hanem azok mellett élt, csakis a hivatalos hírekből, a szóbeszédekből tájékozódhatott a harcok állásáról, illetve abból, amit városa utcáin láthatott. Naplójában is főleg ezeket jegyezte le, ezekből építette fel a saját képét a Nagy Háborúról és ezek hármas jelentései okoztak sokszor, mint az előbb láthattuk, ellentétes képeket. Ilyenkor nehéz, vagy sokszor lehetetlen volt kikövetkeztetni, hogy mi történhetett valójában. Lehoczky is tisztában volt például országa sajtójának a propaganda célzatú híreiről, amiről így írt a szeptemberi visszavonulás után: „*Lapok szerint az ellenség a 400 kilométeres frontunk aránylag kis részén ugyan némi térelőnyhöz jutott, anélkül azonban, hogy győzelmet aratott volna.... Mely burkoltan értesítik a közönséget e küzdelemről, melytől pedig az utóbbi*

²⁶⁷ „Az oroszok vonalát csapataink áttörték. A jobb szárnyon Nisniov körül napok óta nagy harcok folynak, amelyek javunkra érlelik a helyzetet. Az orosz seregek szemmel láthatólag elerőtlenednek és ellenállásuk megtörik. Még napokig tarthat a csata.” in: Lehoczky Tivadar: *Világháborúnk. I-II. rész*, „RIK-U” Kiadó, Beregszász-Ungvár, 2016, 90

²⁶⁸ u.o. 90

²⁶⁹ u.o. 101

*napokban oly sokat vártunk! Képzelem, hány magyar veszett itt el a vitéz szuronyrohamban.*²⁷⁰ Azonban más forrása a harcok ilyen részletes lefolyásáról nem volt, és azokat is, még ha fenntartásokkal kezelte, azokat lejegyezte és inkább belőlük következtetett. Viszont annyival szerencsésebb volt, például a birodalom szívében élőkével szemben, hogy a front szomszédsága miatt maga is láthatta a városon, a sérülteken, menekülteken és katonákon át a háború igazi képét.

A későbbi őszi, téli és tavaszi kárpáti harcokról is főleg a lapok tudósításaiból és a szóbeszédekből tájékozódott Lehoczky, amikén keresztül megtudhatjuk, hogy azt úgy milyen is lehetett lakosként megélni. Az általános visszavonulást követő rövid, mindkét oldalról pár napig tartó átszerveződést egy szeptember 24-ei jegyzetében Lehoczky feszült csendként jellemezte, ami őt és környezetét felletép nyugtalanította. Az újságok csak arról tudósítottak, hogy Hindenburg 750 ezer főnyi német seregével készült Varsó felé támadni, ezzel nyomást gyakorolva Oroszországra, hogy a Galíciában működő hadserege tetemes részét Hindenburg ellen küldje. Mindemelett híre ment annak is, hogy a németek hét hadosztályt a szomszédos Ung vármegyei Ungvárra küldenek, majd beszélték, hogy az ott kirobbant kolera miatt Zsolnán át Krakkó felé irányítja majd őket. Mindezek okfejtések közepette Lehoczky reménykedett abban, hogy hamar viaszorítják az oroszokat Lemberg felé és túlra – de aggódva folytatta, hogy ha ez a németeknek nem sikerül, akkor a Kárpátok mentén sok véráldozatba fog kerülni az oroszok megállítása. Ilyen feszült csöndesség miatt a városban sokan készültek elmenni és mindenki a tartalékjait kezdte el számolni. Ezt legszemretűnőbben Lehoczky az ott tartózkodó tisztelnél figyelte meg, akik a hadvezetéstől pénzelőleget kaptak, amit azok családtagjaiknak (például Margit lányának, aki 2100 koronát kapott a százados férjétől) adtak, hogyha majd el kell menniük.²⁷¹

A vihar előtti csendet előbb a Kárpátok és Beszkid hegyeken portyázó kozákok hírei törték meg. Munkácson hallotta, hogy Uzsokon betörték az oroszok, másnap reggel pedig már azt, hogy egészen Nagybereznáig törtek be. Ezt egy későbbi napló bejegyzésében is megerősítette, hogy újfent azt hallotta, hogy az egész Nagybereznai községet megszállták az oroszok, viszont Nagymihály felől egy erős osztrák-csapat, egy hadtest sietett a fogadásukra.²⁷² A hírekkel egyetemben Lehoczky mást is megfigyelt, de már Munkácson, hogy „*a munkácsi térparancsnokságnál a terror, a pakolás. Hivatalaik előtt állongál a sok tiszt és hivatalnok, s*

²⁷⁰ u.o. 101

²⁷¹ u.o. 145

²⁷² u.o. 145-147

mint hallom, óráról-órára várja az elmenetelésre való jelzést.”²⁷³ Ezt a nyüzsgést egy másik hír is még nyugtalanítóbbá tette, amikor híre ment, hogy szeptember 27-én a Munkács és Oroszvég környékén elszállásolt 35. és 80. népfelkelő lengyel ezred zászlóaljai Ungvár felé meneteltek. Aznap éjszaka néhány század dragonyos is átment a városukon Szolyva felé. Másnap pedig olyan hír járta be Munkácsot, hogy tömérdek katonaság vonult fel Ung vármegyében. Mindezek baljós látottak és szóbeszédék összesége félelmet okozott a lakosság körében: *„Ami Munkácson a felfújt hír folytán nagy konsternációt okozott, s többen, főleg lányok és fiatal asszonykák elmenekültek.*”²⁷⁴

Szeptember végétől október közepéig a frontmelletti újságok viszonylag ritkán tudósítottak a Kárpátok menti harcok alakulásáról – és ha tették azt is akkor és úgy, amikor sajátjaikat tudták jó fényben feltüntetni. Ez az a pár hetes vészterhes időszak a Monarchia serege számára az újjászervezésről és a helyzetük stabilizálásáról szólt, és emiatt igyekeztek a hátszágban is nyugalmat megtartani, vagy legalábbis pánikot nem okozni. A hatóságok tisztviselői és rendfenntartó szervei is megpróbálták nyugtatni a tömegeket.²⁷⁵ Ilyen volt az, hogy az időközbeni front eléréseivel a csendőrség evakuáltatta²⁷⁶ a lakosságot. Ám ez az áttörések adta zűrzavar, részben a hatóságok és hadsereg hibái folytán hamar káoszba fulladt. Azonban, mint Lehoczky írásában láttuk és a továbbiakban is fogjuk, nem sikerült olyan jól, hiszen az vészjósló hírek, a kényelmetlen csönd, a felvonuló katonák, sérültek, a foglyok, a menekültek és menekülők áradata, a szomszédos vármegyéből érkezők hírei, ezek félelmet és akár pánikot is okoztak a lakosságnak. Már ebben az időszakban is sokan mentek el nyugatra, félve a benyomuló oroszoktól. Főleg nők és gyerekek tették ezt, leginkább a fronthoz közeli városokból, mint például Ungvárból, de Munkácsból is egyre többen hagyták el az otthonukat.²⁷⁷

²⁷³ u.o. 148

²⁷⁴ u.o.150

²⁷⁵ KTÁL. F. 4. op. 1. od. zb. 694. 2. A nagybereznai és perecsenyi járás főszolgabíróinak jelentése az orosz betörés állásáról. (1914. szeptember 25-november19). 2.

²⁷⁶ KTÁL. F. 4. op. 1. od. zb. 676. 2. Katonai hatóságokkal való együttműködés lehetőségei, kolera járvány visszaszorítása és intézkedései. (1914. október 8.-november 10.) 4-6.

²⁷⁷ KTÁL. Fond. 4. opisz. 1. odinica. zberihanya. 716. 9.

59. ábra. Ungvár, a front mögött, 1915.
Forrás: Fortepan / Ungvári György.

9. ábra. Osztrák-magyar katonák és polgárok Ungváron

Forrás: Pap KRISZTIÁN: *Oroszlánok a Kárpátokban. 1914-1915*, Erdélyi Szalon Kiadó, Budapest, 2022, 240

A lapok csak október közepétől írtak rendszeresebben a front helyzetről, amikor a Monarchia csapatainak sikerült első ízben felszabadítani a hágókat az oroszoktól.²⁷⁸ A lapok többek között azt írták, hogy például az Uzsok visszaszerzésért folyt uzsoki csatában 8000 oroszot öltek meg. Meglehetősen sok véráldozatba kerülhetett az oroszok részéről, aminek valóságát maga Lehoczky is túlzónak vélte: „(...) kissé soknak tartom, s nem hiszem el, tizedrésze is elég lenne; aminthogy a Bereg megyei Polena-Aklosi és keletről Szaszóka-Vócsi harcokban elesett oroszok számát is a lapok kétezerre teszik, mi szintén nem felel meg a valóságnak, jóllehet hogy a szétfutamodott orosz katonák és kozákok nem a rendes állományból kerültek ki s mindenesetre gyáván viselkedtek.”²⁷⁹ Feltehetően a ugyanezen lapokból következett le már jóval korábban Lehoczky, hogy a Monarchiánk eddigi veszteségei (szeptemberben): 15840 halott és sebesült lehetett. Ebből 269 tiszt és 2410 közlegény volt - ellenben az oroszokéval, amit fél millióra tett.²⁸⁰

A fenti számok nem feleltek meg a valóságnak, hiszen csak 1914 végére mindkét fél részéről azonos, körülbelül 800 000²⁸¹ tehetőek voltak a veszteségek (beleszámítva az

²⁷⁸ Ung, 1914. szeptember-októberi számai

²⁷⁹ LEHOCZKY Tivadar: *Világháborúnk. I-II. rész*, „RIK-U” Kiadó, Beregszász-Ungvár, 2016, 170

²⁸⁰ u.o. 151

²⁸¹ GALÁNTAI József: *Az első világháború*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1988. 217

elhunytakat, sérülteket és eltűnteket), mégis azt az abban a korban jelen lévő jelenséget láthatjuk, hogy a lakosság, talán először a történelemben ilyen nagy mértékben és részletesen tudhatta meg, hogy mi történik a fronton, tovább erősítve azt az első világháborúra igazán jellemző szellemet, hogy az egész nemzet háborúzott.

Az őszi baljós csatahíreket a közben kitörő kolerajárvány is vészterhesebbé tette. Ezekről Lehoczky eleinte nem is az újságokból informálódhatott, hiszen azokat a vezetés cenzúrázta és sokáig titkolta vagy tusolta, hanem saját szemével látta. Már szeptember 17-én felfigyelt arra a különös incidensre a városban, amikor is előző éjjel Ungból Sziánka határhegységéből egy 1700 főből álló lengyel zászlóalj népfelkelő érkezett ide, amiben öt katona fájdalmas hasmenésben szenvedett. Őket kórházba elhelyezték, de kettő már másnap meghalt. „(...) a kezelő orvos kijelentése szerint,” – Lehoczky feljegyzése szerint – „kolera-féle szimptómák között. Ennél fogva ürülékeit kellően elcsomagolva automobilon – mivel a vasút közlekedés szerfelett lassú, Budapestig 4–5 napig eltart – megvizsgálás s megállapítás végett beküldötték s a kellő óvintézkedéseket megtevén, a beérkezett zászlóaljat (1700 ember) a Fullmann-féle kaptagyár helyiségeibe internálták.”²⁸²

Az eset híre hamar bejárta a várost, másnap reggel pedig már arról beszéltek, hogy kolera megállapítás esetén az egész leMBERGI parancsnokságot karantén aláhelyezik, és az akkor besorozott 7200 közös újoncot Salgótarjánra menesztik, s a 2500 honvédet pedig Nógrád megyébe viszik. Mint írja Lehoczky, hogy nyugtalankodva várták a budapesti bakteriológiai intézet határozatát, miközben a nyakukba várták az oroszok támadását.²⁸³ A kolera járvány tetőfokánál pedig napról-napra írt arról, hogy napi szinten hoztak be katonákat a kórházakba. A kormány hamar oda küldte Hollaender dr. egészségügyi felügyelőt és egy bakteriológust, valamint a város mellett egy tégláégető helyiség már 600 ágyas koleraházzá alakították. Lehoczky szerint a járvány jellege súlyos volt, 45-50%-os halálozási rátával. Amit hallott, azaz, hogy legerősebben Ungváron mutatkozott a betegség.²⁸⁴

A következő hónapok harci híreit az egyre rosszabbodó időjárás is színesebbé tette. Lehoczky naplóbejegyzései októberben folyamatos esőről, a Latorca kiáradásáról, valamint feneketlen sárról írtak. Azonban már ezen hónapban a hó is megjelent. Mint Lehoczky írja, hogy „a folytonos esőzés nagy hideggel is jár. Mi több, október 8-a körül hazánk több helyein

²⁸² LEHOCZKY Tivadar: *Világháborúnk. I-II. rész*, „RIK-U” Kiadó, Beregszász-Ungvár, 2016, 135

²⁸³ u.o. 135

²⁸⁴ u.o. 151

már hó is jelentkezett.”²⁸⁵ De ezeket a jelentéseket hamar felváltotta egy olyan októberi szóbeszéd, hogy Alsóverecskén 12 csendőr ütközetben vett részt a támadó oroszokkal szemben. Ketten odavesztek, a többiek sérülten tértek vissza.²⁸⁶ A harci események aztán október közepétől december elejéig dinamikus jelleget vettek fel, amikor a limanovai csata kezdett kialakulni, majd aztán dűlni. Napi alkalommal számolt be Lahoczky az újságok alapján a front alakulásáról, mint például, amikor november 10-én a Stryj-völgyben szuronyrohamokkal megfutamították az oroszokat, akik eddig nem látott világító ballonokat eresztettek fel és jelezték a többi csapataiknak, hogy vissza kell vonulniuk.²⁸⁷ Mindezeknél Lahoczky reményteljesen jegyezte meg, hogy az oroszok Lemberg felé menekültek –talán abban hitben, hogy egyre közelebb kerültek ahhoz, hogy a front végre elhagyja a Kárpátokat és visszakerülhet az élet a korábbi vagy ahhoz hasonló normálisabb körforgásába. November 23-án aztán váratlan fordulatot vettek a harcok:

„Sok gondolkodásra és fonák magyarázkodásra ad most alkalmat Hőfer tábornok ama a lapokban is megjelent jelentése: „hogy egyes kárpáti szorosokat az ellenségnek engedjünk át.” E szorosok alatt értik az uzsoki, vereckei, toronyai és kőrösmezőit, amelyeken csak kisebb orosz haderők nyomulhatnak át, amelyeket pedig a hegyekből való kibontakozásuk alkalmával könnyűszerrel visszaverhetik. Felhívja a hadvezetőség, tehát a közönséget, hogy ne tulajdonítson túlságos fontosságot az egyes kárpáti szorosok feladásának.”²⁸⁸

Az eddigi bizakodó, a Monarchia és németek előre nyomulását mondó hírek után hidegzuhanyként érték Lahoczkyt és a vidék embereit, hogy a jó támadó akciók ellenére fel kell, hogy adjanak pár jelentéktelennek mondott hágót. Lahoczky is érezte, hogy a tábornoknak magyarázkodnia kellett. Mint írta tovább, hogy *„ha a Kárpátokban döntőbb jelentőségű eseményekre kerülne a sor, azok csak is itt játszódhatnak le.”* Nyugtalanítóak voltak ezek a hírek, különösen a Kárpátok alji helyeken, ahol a naponként változó álhírek és aggodalom kombinációja alkalmat adott arra, hogy még több igaznak tűnő rémhírt szöjjenek és adjanak tovább, ami tovább növelte a félelmet és a káoszt. Részben így terjedt el azok a hírek is, hogy

²⁸⁵ u.o. 178

²⁸⁶ Itt egy olyan részletet örökített meg Lahoczky, hogy *„mikor a csendőrök vezetőjébe a mellébe fűródott a golyó s elestében társa felé hajolva kinyögte... a töltényeket ... Ugyanis a szolgálati parancs szerint, a sebesültek kötelessége a ki nem lőtt töltényeket a társának átadni, hogy az ellenség kezébe ne kerüljenek.”* Ez is részben arra utalhatott, hogy a Monarchiában milyen lőszerhiány volt, amit nem csak a hadseregben, mint például Szurmay, de még a rendőrség is érzett.

²⁸⁷ LEHOCZKY Tivadar: *Világháborúnk. I-II. rész*, „RIK-U” Kiadó, Beregszász-Ungvár, 2016, 236

²⁸⁸ u.o. 260

hogy Homonnát lángba borították az orosz seregek és Eperjest is elfoglalták. Bizonytalan hetek voltak ezek a harcok a Kárpátok melletti vármegye lakosaira.²⁸⁹

Azonban Homonna környékéről (ahol szeptemberben József herceg is járt és látta a kolera pusztítását és amiről az újságok hallgattak, így Lehoczky sem írt róla) ekkortájt más hírek is jöttek. Miután november végén felszabadították Homonnát (a Szurmay-hadtest hadművelete részeként), újságok tudatták, hogy az oroszok raboltak és fosztogattak, például gróf Andrássy Sándor kastélyából is rengeteg értékes tárgyat vittek el (amit maga Aage Madelung is látott, ahogy azt is, hogy nem csak az orosz katonák loptak onnan). Az a község a hírek központi témájává is vált, hiszen Lehoczky is részletesen írja, hogy az oroszok több házat is meggyújtottak visszavonulásukkor; hogy a honvédek november 27 éjjelén heves szuronyrohammal futamítottak meg az oroszokat, fogva ejtve több ezret (akik közül több százán részegek voltak és emiatt otthagyták társaik);²⁹⁰ valamint az oroszok ágyúzásáról és bekerítéséről a völgyben. Az újságok hatalmas győzelemnek állították be a Homonna melletti hadműveletet, ahol azt írták, hogy egy félhadtestet pusztítottak el.²⁹¹ Ezesetben is jól látszódhat az, hogy a vizsgált személyek közül – egy kivételével –, mind valamilyen formában átélte a Homonna alatti küzdelmeket, más nézőpontból, más helyről, és azt mennyire másként tette, amiket csak a részletekből tudhatunk meg. Szurmay számára egy hadműveleti objektum; József főhercegnek a kolera rémséges képe; Rudolfnak egy egyszerű tótváros, ahol egy jó étteremben ettek és áthaladtak; Aage Madelungnak a várva várt front; Lehoczky számára pedig baljós jelentések egy messzi városról, a rémhírek és nyugtalanság örvényében.

Homonna után a novemberi és decemberi hírek az uzsoki-hágó visszaszerzéséről és az azt követő kialakult állóharcról tudósítanak jobbra, illetve a front más szakaszainak állapotáról. Lehoczky naplója alapján a decemberi és januári hónapok meglehetősen csendesek voltak. Mint azt olvasták vezérkaruk jelentésében: „*A Kárpátokban – a mi csapatainkra sikeres kisebb ütközetektől eltekintve – semmi sem történt.*” Nem sokat mondtak a hírek, részben azért, mert a beállt téli időjárás miatt lefagyott a front, másrésztől azért, mert a Monarchia oldaláról nagyfokú készülődés volt a téli offenzívára, amit igyekeztek a legnagyobb titokban és nyugalomban végrehajtani.²⁹² Ezt azonban Lehoczkyt inkább még jobban nyugtalanná tette,

²⁸⁹ u.o. 261

²⁹⁰ Itt még azzal is kiegészíti Lehoczky, hogy az elfogott foglyok között ötvenöt éves embereket is találtak, ami a fiatalabbak elfogytára utalhatott, illetve némelyiknek elöltöltő puskája is volt. Azt is írták, hogy mindnyájan éhségről, hiányos étellemezésről panaszkodtak, s éhségük csillapítása végett akartak Magyarországra betörni... in: u.o. 272

²⁹¹ u.o. 271-274

²⁹² KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 889. 7, 20.

mert nem értette, hogy csapataik miért néztek hetek óta farkasszemeit az ellenséggel, miért voltak például Munkácsnál is nagyszámú csapatok felvonulása, valamint azok a rémhírek sem adtak nyugalomra okot, hogy az oroszok ismételten betörték az Uzsokon át. Mint írja: *„Valóban nem nagy biztatást és megnyugvást nyújtanak a mi hadvezetőségünk intézkedései. Azt sem tudjuk, hol a működésének szállása s ki voltaképpen az intéző parancsnok.”*²⁹³ Sőt a csöndet tetézte az is, hogy a munkácsi parancsnokság január 16-tól számítva megtiltotta harangozást minden templomban, a városokból be- és kimenni csak írott igazolványokkal lehetett, tilos volt egyáltalán telefont és táviratozást használni engedély nélkül, illetve a postára került leveleket is szigorú cenzúra alá vették. Lehoczky szerint valóságos ostromállapot uralkodott. Amit ő nem tudott és csak sejtett, hogy a Monarchia a nagy téli offenzívára készült, ahol mindent megtett, hogy idő előtt ki ne tudódjon az az ellenség számára.²⁹⁴

A „reszketve” várt front hírek csak január végétől tértek vissza. A lapok egy új, zordabb ellenségről jelentettek egyre gyakrabban: még pedig a beállt húszfokos fagyot, a havat és a hóviharokat. A hideget Lehoczkyék is érezték, bár az közel sem volt olyan fagyos, mint ott fent a hegyekben. Az időjárás enyhülésének megfigyelésével igyekeztek a lapok és pletykák mellett a fronthelyzetet kikövetkeztetni.²⁹⁵ De ez is csak előjel volt. Mert a békésebbé vált idő alatt, január 23 és 24 között látták alkalmasnak az központi hatalmak a támadást, amit meg is kezdtek arról. Lehoczky csak az újságokból értesült e harcok állásáról. Ezek is a korábbiakhoz hasonló történésekről, hasonló tónussal tudósítottak nagy téli offenzíváról. A Monarchia csapatai a hágók mellől sikeres rohamokat vezettek az oroszok ellen, amik aztán váratlanul elakadtak. Ez leggyakrabban a beállt hóviharak miatt volt, azonban mindezek ellenére is folytatódtak a harcok. A lapok alapján jelentős számú foglyok érkeztek mindig a hegyekről.²⁹⁶ Lehoczky napról-napra jegyezte le az ígéretesebbnél ígéretesebb csatajelentéseket, míg nem január 31-kére már a Kárpátok felszabadulásáról írt. Nagy megnyugvást jelentett ez Lehoczkynek, naplójában kívánta, hogy tartós legyen az.²⁹⁷ Azonban nem így lett. Mert február elejére elakadtak a Monarchia támadásai, ami miatt ismételten állóharc alakult ki a Kárpátok hegyein és visszatért az a fajta feszült csönd, amit eddig Lehoczkyék mindannyiszor megtapasztaltak. Csak a húsvéti orosz támadások zavartak fel ismét a nyugtalan vizet, amin

²⁹³ LEHOCZKY Tivadar: *Világháborúink. I-II. rész*, „RIK-U” Kiadó, Beregszász-Ungvár, 2016, 311

²⁹⁴ u.o. 370

²⁹⁵ u.o. 378

²⁹⁶ u.o. 390-394

²⁹⁷ u.o. 396-397

aztán végül az áprilisi-májusi gorlicei áttörés segített és tette a mindennapokat valamivel békésebbé.

A Kárpátokban küzdő katonákat a lakosság nagyja, ahogy Lehoczky is, hazafiasan ünnepelte és dicsőítette. A harcikedv és a nyugalom megtartása érdekében a parancsnokság is igyekezett a katonák kiállítását hősiessé tenni. Ennek egyik jól érzékelhető példája volt az, amikor karácsonykor a hadműveletek vezérei az összegyűlt munkácsi magyar közönséghez részletes nyilatkoztak, amiben megköszönték a katonák részére szánt és beküldött téli felszerelést, illetve az ünnepekre küldött ajándékokat. Ennek viszonzásául kiemelték a harcoló katonák hősiességét, bátorságát s kitartását. Mindezek mellett József Ferdinánd főherceg, a 4. hadsereg parancsnoka elmesélte, hogy seregével öt nagy csatát vívott, amik közül a legrövidebb nyolc napig s a leghosszabb huszonhat napig tartott. Sőt, olyan jó harcolhattak, hogy egy elfogott vezérkari tiszt kijelentése szerint a japánok híressé vált rohamai is eltörpültek az osztrák-magyarokéhoz.²⁹⁸ Ilyen és ehhez hasonló beszédekkel igyekeztek a nép hitét a hadsereg felé megtartani, illetve azt is elérni, hogy ők is segítsenek a hadseregnek.

A katonák helytállásában a lakosok is nagy számban igyekeztek kivenni a részüket. Lehoczky több ilyen lehetőséget említett, hogy hogyan vált a birodalom lakossága a katonaság egyik fő támogatójává a téli kárpáti csata alatt. A legalapvetőbb módja az adakozások és a segélyek voltak. A vármegyében több segélyező alap (a *Vöröskereszt*, az *Augusztá-alap* például) és jótékonyági est volt, ahol pénzbéli, tárgyi, de akár arany, ezüst, réz, vagy karikagyűrű és ékszerek odaadásával is segíthettek a frontharcosoknak.²⁹⁹ A nagylelkű adakozókat pedig az újságok rendszerint kiemelték, hogy azzal is buzdítsák az embereket az adakozásra. Lehoczky naplója például megemlíti Groeder Paula bárónőt, aki az általa bérelt Kohnerféle parkos otthonát 150 ágyas kórházzá alakította át és azt a katonaság rendelkezésére bocsátotta. A szolyvai Vöröskereszt egyesület is hasonlóan tett, Szolyván 8 betegágyat állít fel sebesült katonák részére. Ezenkívül az Augusztá főhercegnő védnöksége alatt működő „*Aranyat– vasért*” című vállalat Munkácson is elkezdett működni.³⁰⁰ Ezen túlmenően a hideg tél beköszöntével Munkácson és környékén hölgyek és lányok - felső utasításra részben -, a táborozó katonák számára harisnyát, hósapkát, térdvédőt, érmelegítőt és haskötőt kötöttek, amit aztán a Vöröskeresztnek adtak le. Érdekessége ennek az esetnek, hogy a vastag harasztból készült hósapkák nem feleltek meg a hadvezetésnek, mert rájöttek, hogy a hósapkáknak nem

²⁹⁸ u.o. 322

²⁹⁹ KTÁL. Fond. 4. Opisz 1. odinica. zberihanya. 716. 6-10

³⁰⁰ LEHOCZKY Tivadar: *Világháborúnk. I-II. rész*, „RIK-U” Kiadó, Beregszász-Ungvár, 2016, 137

feleltek meg az elvárásoknak és inkább az oroszok által is használt *baslikokat* rendeltek.³⁰¹ Mindezekon túl pedig az is jellemző volt, mint azt Lehoczky is átélte, hogy a lakosoknak katonákat is el kellett szállásolniuk a kárpáti harcok ideje alatt, vagy akár nekik szállást építsenek. Ilyen volt november közepén is, amikor magyar és rutén lakosok százai mentek napi 3 koronáért cserébe Galíciába katonáknak szállást építeni.³⁰²

A harci események állandó követése mellett, Lehoczky saját életében is érezte a háború szomszédsága okozta változásokat a mindennapi életben. Az állandó nyugtalanság, a biztos információ keresése, a nemzetközi és helyi történések okainak és lehetséges jövőinek következtetése mellett, otthona, Munkács képe is teljesen megváltozott. A változások tapasztalatairól a 85. születésnapján írt a legrészletesebben. Első bekezdésében jelenti, hogy jó egészségben van és hálát ad az Istennek, hogy ez így volt. Ezt követően rögvést a háború adta egyik nehéz kérdéstről írt: még pedig a háború kezdetekor feleségét Budapestre, unokáihoz küldte volna, hogy távol legyen a háborútól és a veszélytől. Felesége azonban vele maradt. Megható pillanatok lehettek, amiket felidézett Lehoczky:

*„(...) sőt könnyezve kijelenté, hogy itt marad, bűnnek tartaná engem rövid időre is elhagyni, s ezt most tenné, midőn negyvenhét évig híven kitartott s a kolera és ellenség közeledése veszélyében fenyeget. Együtt maradtunk tehát s örülünk annak, hogy a vész elmúlt s mi is érintetlenül megéltünk minden legkisebb baj nélkül.”*³⁰³

Örülhetett annak, hogy nem egymagában kellett volna átélni a háború szomszédságát. Amiatt is, mert rögvést egy tragikus hírral folytatja a születésnapjai összefoglalóját. Az egyik ismerősüknek az özvegye, Gáthy Albertné október 1-jén, az orosz betörések okozta káoszban lányával Budapestre utaztak, az akkori menetrend szerint Csapról Nyíregyháza és Debrecen felé. Azonban a sok menekült és katonai felvonulások miatt túlterheltek vasutak, így körülbelül két napig kellett várniuk a vonatukra, amivel aztán várhatóan Budapestig 8-10 órát utaztak volna. A 65 éves asszony nem élte túl az utat. Lehoczky szerint az aggodalomteljes várakozás, a zsúfolt és a hosszútávú utat miatt hunyhatott el. De hasonlóan halt meg két másik ismerőse is.³⁰⁴

Szülinapi beszámolójában ezután kitért a város állapotáról. Október elejére nyugodtnak ítélte Munkácsot. A katonaság elvonult, csak néhány „*lézengőt*” látott járőrözni. A városból ki

³⁰¹ u.o. 267

³⁰² u.o. 237

³⁰³ u.o. 167

³⁰⁴ u.o. 167-168

és bevezető úton őrsztrók voltak. A latorcai vashídan meglehetősen sok őrt látott – arra következtetett, hogy baj esetén felkészítették azt felrobbantani. Az akkori Ervin és Sugár útját pusztának és szomorúnak írja el, ahol a szeptemberi hó még mindig ott volt és ami a mozgalmas élet helyett katonáknak a barakkjaivá vált, tele sátorokkal, konyhákcal és raktárakkal. Ezek most mind eltűntek, ahogy a sereg tovább vonult, és mint írja, (...) *csak a sok hulladék, csont, szalma, üszök és rongy maradtak meg, melyeken kutyák dúslakodnak.*”³⁰⁵

Ugyanilyen szürkén és szokatlanul zajlott le az októberi szüretjük is. Az éven jó szőlő termett, bizakodva remélték, hogy jó bort vártak. Lehoczky mégis sajnálta, hogy az augusztus óta beállt háború, valamint a szeptember óta a hegyekbe is beszökött harcok miatt is a felügyelet meglazult és a sok ezer „jött-ment” katona rengeteg szőlőt vett el magának út közben. Érzésre kevesebbnek érezte a szőlő mennyiségét az előző évekhez képest, bár elegendőnek tartotta, hogy a majd bekövetkező békét megünnepejjék. Maga a szüret csendben folyt le:

*„Most bizony csendben folyt le a szüretelés. Vigadni senkinek sem volt kedve. Az ilyenkor más nyugodt időkben szólni szokott cigányzene és dalolás sehol sem hallatszott s örültünk annak, hogy a szüretet nagyobb baj és nyugtalanság nem zavarta meg.”*³⁰⁶

A nem megszokott ünnepek mellett az egyszerű mindennapokban is érezte a változást, még pedig az egyre növekedő árakban. Mint mondja, hogy a vaj, tej, tojás, liszt, zsír és kenyér árai felülhaladják azokat, melyek a lapok szerint a krakkói várban és környékén divatosak. A liszt kilója például 70–76 fillér volt, a vidékről bejött sváb vagy rutén 14 fillért „zsarolta” egy tojásért, valamint 35–40 fillért egy liter tejért kértek. Az áremelkedések felingerelhették, mert a következőket jegyezte le:

*„Jó Isten, mikor lesz e borzasztó állapotnak vége?! A drágaságot okozza nálunk most az is, hogy a katonai intendatúra³⁰⁷ a galíciai határszélen táborozó katonaság élelmét innen szállítja, többször a boltokban levő élelmi cikkeket, kávé, cukrot, teát, rumot, lisztet s egyebet rekvirálás útján lefoglal, s kész fizetés mellett elszállítat. No, de majd egyszer ennek is vége szakad.”*³⁰⁸

³⁰⁵ u.o. 168

³⁰⁶ u.o. 171

³⁰⁷ Jelentése: intézőbizottság, hadbizottság

³⁰⁸ u.o. 262

Összeségében Lehoczky Tivadar naplójával egyedi betekintést add, hogy egy, a birodalom intelligenciájaként hogyan követte a háború alakulását, annak országos és nemzetközi híreit, illetve a téli kárpáti csata közvetlen háttérében és hadműveleti területén hogyan is tapasztalta meg a front melletti életét. Láthattuk, hogy elsősorban a Monarchia hazafiaként, de mellette történészként is követte az eseményeket, és ha kellett, akkor többé-kevésbé látta, hogy kormánya mikor és hol sarkított. Nem volt kint a front, nem is volt a közvetlenül mellette csata, csak a korabeli sajtóból, a városi és ismerősei szóbeszédjeiből, valamint a saját szeme által látottaktól élte át a téli kárpáti csatát. Ez, mint akkori lakosnak, egyenlő volt a bizonytalansággal, a frontmenti harcokhoz hasonló váltakozó dinamikájú, lassú és gyors eseményekkel, valamint azzal, hogy hasonlóan, mint egy köztisztnek vagy egy egyszerű katonának, sokszor nem is tudta pontosan, hogy mi történik körülötte és mi miatt volt. Mégis mindezek ellenére nagyrészt kitartott a háborús ügy mellett, a háborút továbbra is egy olyan harcnak látták, amit meg kellett nyerni, de mellette lakosként átérték azt is, hogy ez milyen súlyt is jelentett a mindennapokra, hogy az élet mennyire megváltozik. Emiatt egyre jobban várták a végét is. Lehoczky is voltaképpen egy egyszerű vármegyei lakos volt, aki ahogy otthoni helyzetük rosszabbodott a háború végét várta, igaz olyat, ahol birodalma győzedelmeskedik.

ÖSSZEGZÉS

A téli kárpáti csatát részletekig menően nem csak levéltári források vagy szakirodalom segítségével ismerhetjük meg, hanem akár az ott harcolt vagy ott megfordult emberek naplóival, visszaemlékezéseivel vagy leveleivel is. Kutatásom alatt igyekeztem minél több, a társadalom különböző csoportjaiból származó személy ego-dokumentumát feltárni és elemezni, hogy ezen háború eleji döntő csatát a lehető legmélyebben és legárnyaltabban megismerhessük. Azon eddigi – főleg elsődleges források által alátámasztott – állításoknak a valóságát akartam górcső alá venni, minthogy naplók, visszaemlékezések és levelek írásával javarészt csak a tiszti kar foglalkozott és ezeket erős, a világháború elejét jellemző vak hazafiaság járta körbe; az ego-dokumentumok segítségével képet kaphatunk arról, hogy a rangfokozattól és társadalmi hovatartozástól függően megegyező vagy különböző volt-e a háborús kép; akkor milyen mértékben volt hadműveletileg és logisztikailag kaotikus a téli kárpáti csata; valamint az a mára jól ismert, és a Nagy Háborúval asszociált általános jelenség, hogy a háború elejét jellemző nagy lelkesedés az első pusztító csaták és hadjáratok után, körülbelül 1915 elejéig tartott. Ezen megállapítások alátámasztására, kiegészítésére vagy cáfolására kerestem a válaszokat és a következőkre jutottam:

Egyrészt a személyes dokumentumokból megállapíthatjuk, hogy azok témái nagyban függtek írója társadalmi származásától, azaz birodalmán belül melyik társadalmi csoportjából került oda a frontra, illetve mi volt a hivatása, vagy a hadseregen belül mi volt a rangfokozata és így a kötelességterülete. Szurmay Sándor feltörekvő paraszti családból származva, a Szurmay-csoport hadcsoportparancsnokaként élte át a téli kárpáti csatát és országa számára ünnepest hőssé vált. Visszaemlékezésében a korban elvárt dicsőséges helytállás történeteinek elmesélése helyett a csata hadműveleteinek szervezői, stratégiai és logisztikai részei kerültek előtérbe. Vele ellentétben József főherceg nagymúltra visszatekintő nemesi család sarja volt, aki a Kárpátok alatt egy gyalogezred tábornokaként szolgálta hazáját – és ugyanúgy Szirmayval ellentétben Naplója javarészt a dicsőségre emelt harcokról és a frontbéli életet nehezítő körülményekről, a katonák állapotáról és a magyar bakák hős tetteiről szól. Ez szembement Szurmay Sándor hadcsoport-parancsnok hozzáállásával, aki ugyebár nem olyan pátoszos hazafiasággal írt a küzdelmekről, viszont igazából nem is az volt a célja, hanem hogy visszaemlékezésével tanulságot adjon az elkövetkezendő generáció tisztjeinek, akiknek majd a saját nemzedékük háborúját kell megvívniuk. Mindez egyrésztől magyarázható azzal, hogy József főherceg nagy katonai múlttal rendelkező családnak volt sarja, amit ő is követett és ami saját felfogását is meghatározta és ami mindvégig tapasztalható volt írásában; másrésztől,

József főherceg csak egy gyalogezrednek volt a parancsnoka, így ő nem láthatta át a szövevényes hadműveleteket „magasról”, szemben Szurmayval, akinek e feladat teljesítéshez megfelelő körültekintés, nyugodt, kimért és racionális gondolkodás kellett, ahová a vak hazafias helytállást nem volt olyan elengedhetetlen képesség.

A fenti két parancsnokkal párhuzamosan Koch Rudolf naplója tiszt létére teljesen szembement, mert még ha meg volt is benne az akkor elvárt hazafias és katonás hitt, addig ő inkább a mindennapi, egyszerű eseményekről írt, mintsem a dicsőséges csatákról. Lehetett ez azért, mert Koch Rudolf egy hasonlóan egyszerű polgári születésű tüzérségi tiszt volt, akit, mint sokan másokat is elkapott a nagy háborús lelkesedés, mert tartalékosként rögtön jelentkezett törzsénél a haza megvédéséért – de mint a naplójából kiderül, ő inkább a háborúval járó úgymond kalandért jelentkezett. Naplójában ezt jól megfigyelhetjük, hiszen javarészt a bajtársakkal töltött baráti estékről és a pezsgős mulatozásokról írt. Neki teljesen más képe volt a háborúról: neki ez nem föltétlenül a nagyhatalmak küzdelméről és nemzete dicsőségééneke a megszerzéséről szólt, hanem inkább polgári kötelesség teljesítéséről, azaz a szolgálatról, hiszen városi lakóként, akit a legjobban elért a birodalom propaganda háborúsnevelése, úgy lett tanítva, hogy kötelessége részt venni ebben; illetve nem utolsó sorban az „egyszer az életben adódó kalandról”, amit nem hagyhatott ki. A középparaszt Héjja család katonáinak levelezései adták a legerősebb háborúellenes témájú leveleket: a család fiai levelei paraszti egyszerű nyersséggel írtak, hogy félték a fronttól, féltették családtagjaikat, nehogy besorozzák őket, illetve valóságosan rémültek a tisztjeiktől, akik háborús történeteikkel csak bátorítani akarhatták a közkatonákat. Féltettek azért, mert egyszerűen tudhatták újságokból, pletykákból és a közös családi emlékezetből, hogy a háború milyen szörnyűségekkel jár, nem csak katonaként, de a hátországnak is, azaz az otthoniaknak. A háborúsfélelem náluk egy másik fontos tényező társult: mégpedig amíg a fronton szolgáltak, addig otthon nem voltak elegenden, hogy a földön megműveljék. Levelezéseik gyakori témájává vált a birtokok állapota, amikben érezhető volt, hogy kötelességtudatból és talán honvágyból is járhatott a legnagyobb fiúnak, Héjja Ferencnek az esze a birtok állapotáról és otthonról. A hat vizsgált katona és civil közül csak az ő és testvérei leveiből tapasztalhattuk ilyen erősen a honvágyat.

Talán a legnemmeglepőbb volt az, hogy a háború iránt megszállottan érdeklődő és nem a saját világháborúját feltérképező Aage Madelung svéd haditudósító volt az, aki a korabeli háborús szellem, illetve az országok sajtóinak propagandája miatt is hangzatos, már-már szónokiasan jegyzet le mindent frontbéli látottjairól. Írásaiban mindvégig a magyar és német csapatokat istenítette, részben a két nép iránti szeretete miatt, részben pedig valószínűleg

kellett, hiszen eredetileg egy német lap megbízásából tudósított ott. Hadinaplójában a harcok monumentálisak voltak, a pusztítások, amiket az ellenség okozott, tragikusak, és az ellenség, az oroszok foglyok, mint a Szibériából jött barbárok, mosdatlanok, szedett-vedettek, alkoholisták, akik csak arra a vártak, hogy a fejlettebb és a jobb körülményeket nyújtó Monarchia foglyai lehessenek. Ez a fajta szemlélet hadinaplójából, hivatásából és az életéből ítélve, nem tudatlanul történt: a kor tudósítóitól elvárt módon, valamint hazafias érzetből is saját oldala számára lenéző képet kellett alkotnia az ellenségről, hogy azzal is az adott hatalmak a háborúra motiválják lakosaikat; másrészt, mint Oroszországból menekült emberként is valószínűleg lenézte az oroszokat. Újságíróként pedig természetesen főleg arról írt, ami az akkori publikumot érdekelte a legjobban: a csaták, a háborús pusztítások és az ellenség. Ezekből tájékozódhatott maga Lehoczky Tivadar is, aki az intelligencia tagjaként a csata közelsége mellett lakott, ami miatt az ő helyzete igencsak érdekessé kutatásunk számára. Az ő naplója a háborús rémhírekről, a harcok szomszédságáról, a félelemről és a békés élet megváltozásáról szóltak. Civilként a történések és azok mögöttes okai kapnak főszerepet. Újságokból tájékozódott a harcokról, ahol a Monarchia mindig dicsőséges győzelmet vagy hősies védelmi harcokat vívott, majd innen követte a nemzetközi helyzet és frontok alakulását, aztán pedig saját városát járva láthatta élőben is katonái menetelését, a sérülteknek és kolerásoknak a szenvedését, az orosz foglyok emberi arcát, valamint országa propagandájának működését segélyakciókkal, tudósításokkal és ünnepi beszédekkel. Mint nála, úgy a többi személyeknél is tapasztalható, hogy mennyire befolyásolta leírásukat és felfogásukat, hogy hová tartott és milyen múlttal rendelkezett. Egyértelmű, hogy a történetek szereplőinek a téli kárpáti csata nem csak egy döntő csatát jelentett a háború kezdeti szakaszában, hanem hadműveleti káoszt, bajtársias kalandot, hősi harcokat, a nem kívánt háborút, illetve a békés mindennapokat megbolygató félelmet és tanácstalanságot.

Másodrészt, ellehet mondani, hogy rangjuktól és felfogásuktól függően is különböző képet alkottak a csatáról, mind pedig magáról a háborúról is. Alapvetően Szurmay Sándor hadcsoport-parancsnokaként a csatát, mint hadműveleti akadályok seregeként fogta fel. Mindvégig megoldásra váró problémákként magyarázta a fejleményeket, míg ugye József főherceg gyalogezred tábornok hősies küzdelemként mesélte a harcokat, csak úgy, mint a haditudósító Madelung is, akinél ez erősebb írói pátoszossággal is kiegészült. Velük szemben a Héjja család fiai rettegve írtak kiképzésükről és későbbi front szolgálatukról. Koch Rudolfban kettőség volt: egyszerre írt rémisztően a csatákról és pusztításukról, de egyben „betanult” lelkesedéssel is. De ő ugyebár sokkal nagyobb kedvvel írt a baráti kalandokról. Lehoczky pedig

történelmi hivatásához hasonlóan részletesen és következtetően írt, néha-néha belefűzve saját személyes, polgári kiszolgáltatottságból származó aggodását. A személyek közti érezhető különbségek legjobban a Homonna városánál érhető tetten, amit mindenki másképpen élt át és másképpen maradhatott meg: Szurmay számára a sikeres előretörés egyik stratégiai célpontja volt; József főhercegnek a kolera szörnyű pusztításának képével jelentett egyet a város; Rudolfnak egy újabb település, ahol átvonultak és ahol társaival eltöltöttek két jó estét az éttermekben és kocsmákban; Madelungnak a front közvetlen közelségét és a várva várt háborúnak a pusztítása elevenedett meg; míg Lehoczkynak egy újabb északi város az újságból, amiért saját birodalma és az ellensége küzdöttek, és aminek elvesztése félelmet keltett benne, hogy a front feléjük közeledik; Héjják pedig nem is jártak ott és közkatonaként nem is tudhattak róla így. A történelmek átélőjeként, még ha sokszor időben, helyben, rangfokozatban és akár származásban is hasonló helyzetben voltak, mégis merőben eltérően alakult ki a képek a csatáról és így a háborúról is. Nagy befolyásoló tényező volt, hogy végül is mit láttak, ott voltak-e egyáltalán és a környezetük milyen válaszreakciót követelt és ők mit tartottak helyesnek.

Harmadrészt, ha egy pillanat erejéig eltekintünk történelmi szereplőinktől, és hadtörténelmi szemszögből vizsgáljuk a forrásokat, akkor megismerhettük, hogy ott helyben a téli kárpáti csata egy a visszavonulás és az okozta káosz miatt egy logisztikailag bonyolult, hadviselésileg kombinált és változó téli, erdős és hegyes hadviselést követelő, nyomásgyakorló és dinamikus hadműveletet igénylő csata volt, mind a tisztek, katonák és civilek számára számos nehézséggel. A csapatok gyakran létszámalatti, felszereltségben feleslegesen bonyolult (több puska fajta, de kevés lőszer) állapotát, valamint a hadművelet sikerénél elengedhetetlen állandó telefon kommunikációs oldalát Szurmay Sándor visszaemlékezése kiválóan tükrözi. Vele szemben József főherceg a helybeni, gyalogezredre viszonyított viszonyosságokat mutatja: a téli fagyot, a kolerát, a katonák bátorságát, valamint érdekes módon a parancsnokok közti személyes ellentéteket, amik sokszor katonák százainak életét is befolyásolta. Ezek alapján elmondható, hogy a téli kárpáti csata katonaszemből számos szervezeti, természeti és terepi nehézséggel járt, úgy, hogy még az ellenségről szó sem esett. Koch Rudolf esetében a frontvonal mögötti „nyugodtabb” tüzérségi szolgálatot láthattuk, ami a téli kárpáti csatában különleges volt a világháború korai szakaszára nézve. Állandó tüzérségi párbajt, gyakori átpozicionálásokat, a front élet hosszú, unalmas és nyugodt, majd hirtelen kaotikussá és dinamikussá változó életvitelét láthattuk. Mindezek mellett az ő és még Szurmay és József főherceg személyes iróányaiban is megtapasztalhattuk azt, hogy tisztként mennyire kényelmesebb életvitelben

vészelhették át ezeket, szemben a közkatonákkal, akik a hegyekben, a téli mínuszokban fagytak meg. Ezt a Héjja család levelezéseiből is láthattuk, amikor Héjja Ferenc lengyelországi hadjáratánál egy kastély padlójára kiterített újságpapírokon kellett aludnia, míg tiszt társai rendes ágyakon. Emellett ugyanúgy megtapasztalhattuk a keleti front dinamikus jellegét a sok újrapozicionálásokkal, az újoncok csak két-három hónapos erőltetett kiképzését, a tisztek és katonák közti mentalitás béli különbséget, a sorkatonák félelmét a háborútól, a modern háborúval velejáró, a paraszti családokból származó katonák hazaengedését vetésekre és aratásokra, illetve az ünnepek idején az ellenséggel való furcsa találkozásokat. Madelung leírásából a frontvonal körüli pusztításokat harcmezőn, városban, külső szemlélőként egy roham vagy tüzérségi támadás élményét, valamint, hogy a frontvonalra bárkit engedély nélkül nem engedtek. Mindannyiuknál láthattuk a háború új fegyvereit is: a pusztító tüzérütegeket, az orosz és osztrák ütegek közti különbségeket, gyalogostámadások megakadályozóját, a géppuskákat, a léghajókat, a repülőket. Csak Lehoczky nem, vagy legalábbis csak újságcikkek formájában ismerhette ezeket. Az ő esetében hadtörténetileg a hátországra és a hadműveletet megelőző felvonuló területekre jellemző nehézségek, a betegellátása, a menekülthelyzet, a kémek felkutatása, a segélyezés és a katonák állandó felvonulása volt az, amit tapasztalhattunk. Mindannyiuk számára, olykor hasonlóan, de összességében másképpen mutatkozott meg a modern háború, ami ismételten függött attól, hogy mi volt a hivatása, hol szolgált és ott mit látott. Egyértelműen a fronton szolgálók egésze megtapasztal a téli kárpáti csata viszontagságait és egyben az új háború fegyvereit és harcmódorát – civilként csak hallhatták vagy ritka esetben egy-egy felvonulásnál rettegve láthatták azokat.

Összeségképpen a téli kárpáti csata a vizsgált személyek számára egy sokrétű esemény és jelenség együttes volt, ahol láthattuk, hogy mennyire másként éltek és foghatták fel így. Valóban látható volt az a megállapítás, hogy a rangfokozattól és társadalmi hovatartozástól függően változott vagy egyezett a csatáról és úgy a háborúról alkotott kép is. Megfigyelhető volt például annak a mentalitásnak kettősége, ami a Monarchia hadseregének parancsnoki, valamint tiszti és közkatonai csoportjai között volt. József főherceg, Rudolf, de még valamelyest Szurmayban is erősebb volt a háborús és hazafias mentalitás, akiknek a várva-várt generációs háború volt ez, amiből mindenféleképpen egy részt akartak – utóbbi még Madelungnál is jelen volt, akinél ez egy idegenföldi egzotikus háború felfogásával is párosult. Mindezzel szemben a középparaszt Héjjáék nem lelkesedtek annyira a háború iránt, sőt, legszívesebben nem is mentek volna, mert féltek tőle, és attól, hogy férfimunka híján gazdaságuk is tönkre megy, ami meg is történt. Mindezek az életvitelben is meglátszott, ahol

míg a tisztek pezsgöztek és éttermekben ünnepeltek, addig a közkatonák szegényes és szerény ellátással sínylődtek állásaikban vagy amit találtak. Hasonlóképpen Lehoczky is a téli kárpáti csatát és minden velejáróját egyfajta csapásként érzekelte, aminek zavaros, az állam propagandájától kezdve a háborús rémhíreken át, próbált valami igazságot keresni, hogy lássa mikor mehet el már a front előtte. Ugyanúgy megtapasztalhattuk azt, hogy Lehoczkyhoz hasonlóan Héjják és Rudolfék is az események zavaros forgatagában igyekeztek boldogulni, többnyire tervező parancsnokaik terveire bízva életüket. Viszont egyiküknél sem merült fel a háború vége vagy feleslegessége – ehhez hasonló csak Héjjáéknál, de ott is inkább az otthoni gazdaság tönkremenése miatt volt –, de ez nem is lehetett, mert a kor mentalitása, ami erre a nagy nemzetek háborújára készítette, őket ez nem engedte. Ebben nevelkedtek, nőttek fel és végül meg is harcolták azt.

A munka eredményei téli kárpáti csatával foglalkozó történeti irodalomból származó ismereteinkhez elsősorban részletes kiegészítést add, hogy hadcsoportparancsnokként, gyalogezredparancsnokként, tisztként, közkatonaként, külföldi újságíróként és front mellett lakó civilként milyen lehetett átélni a csatát. Olyan elsőkézből származó részleteket adnak az ego-dokumentumok, amiket levéltári forrásokból nem kaphatunk meg. Segítségével szereplőnk bőrén tapasztalhattuk meg, hogy a csatát és a háború azon korai szakaszát, hogy a harcoknak szokatlanul gyors és lassú dinamikája volt, rengeteg fárasztó és idegesítő meneteléssel, amit ismételten a nyers, számadattszerű levéltári forrásokkal nehezebben élhetünk át, szemben egy olyan tisztjével, aki napi szinten, heteken és hónapokon át kellett ezt átélnie. Megállapítást nyert az is, hogy bárki a sereg bármely rangfokozatán volt, mindenki érezte a csatát körbe járó visszavonulási, felvonulási, hadműveleti és logisztikai káoszt: erőltet sorozás, menekültáradat, folyamatos újrapozicionálások, semmiből induló támadások stb. Ezt az elsődleges forrásokból tudott, de most például Szurmay tervezői gondolatmenetéből vagy Koch Rudolf állandó felvonulásaiból jobban megérhettük. Sőt ezek segítségével a „gyakorlatban” is láttuk, hogy az új fegyverek mennyire is befolyásolták a harcokat, vagy éppen az új fejlemény, amire kutatásom előtt hibásan nem adtam elég hangsúlyt, hogy ilyen kaotikus helyzetben mennyire kiéleződnek a parancsnokok és tisztek közötti rivalizálások, mint azt József főhercegnél és Tersztyánszky hadtestparancsnok között volt. Ugyanúgy a tisztek és közkatonák közti mentalitásbeli különbség is hatalmasabb volt, mint amire gondoltam, merthogy a két csoport háttere, helyzete, országuk propaganda nevelése ellenére teljesen különbözött. A parancsnokok számára hősi küzdelem, az egyszerű életet élő tartalékos polgár számára, mint egy baráti kirándulás, a paraszt számára meg a nem kívánt háború, ami a

harci kötelességének teljesítése mellett az otthoni gazdaságának sokba került – olyannyira, hogy a háború után tönkre is ment az, pedig mindent megtett, amit a haza megkért tőle. Ugyancsak érdekes epizódja volt a háborúnak, hogy fokozattól függetlenül mivel igyekeztek elfoglalni magukat a katonák: kártyákkal, ünnepléssel, beszélgetésekkel, zenével. Különösen a zene volt rettenetesen izgalmas, Koch Rudolf esetében a karácsonyi kis zene valóságosan hazavitte őt és társait, amitől nem sokkal később honvágya lett.

Azonban nem csak a téli kárpáti csatára vonhattunk le ilyen következtetéseket. Azzal, hogy kutatásomban voltaképpen a Monarchia majd egész társadalmát lefedtük (nagy katonai múltú nemesi család hadcsoporthparancsnoka, feltörekvő paraszti család parancsnoka, egyszerű polgári tiszt, paraszti család katonái, németlelkű külföldi újságíró és front mellett élt értelmiségi, igaz kimaradva a papság, a zsidóság, a nemzetiségek, gazdag réteg vagy a nők) így a témában részletes képet kaptunk a Monarchia lakóinak háborúsképéről, úgy, hogy ezeket párhuzamba vettek és össze is hasonlítottuk. Ennek segítségével olyan összefüggéseket láthatunk, hogy a háborús propaganda és így lelkesedés legjobban a katonai múlttal rendelkezők és városi polgárookra hatott, valamint az, hogy Bécs hogyan is kezelte a magyar katonákat: mindvégig a birodalom hős és hozzá hű harcosaiként, amiket már a kiegyezéstől igyekeztek beléjük veretni és aminek több évtizedes iskolája után meg is mutatkozott a háborúban, sőt: a háború után is megmaradt ez a parancsnokok és tisztek körében. A két világháború között kialakult vitézi rend megalapítása nem csak amiatt volt, hogy a háborús egy nemzeti, revizionista és antikommunista szervezetként összetömörüljenek, hanem hogy ezen nevelésben tanult katonákat, akikben ott égett a több évszázadnyi harcos mentalitás, azt kielégítsék. Ezt Szurmay Sándor visszaemlékezésében, József főherceg naplójában, illetve valamilyen szinten Koch Rudolf naplójában is tapasztalhatjuk.

Végezetül a dolgozat eleji Erich Maria Remaque szavaihoz térnék vissza: „[...] – a háború alkalmatlanná tett bennünket mindenre. [...] Mi már nem vagyunk ifjúság. Nem akarjuk többé megostromolni a világot. Menekülők vagyunk. Menekülünk önmagunk elől. Az életünk elől. Tizennyolc esztendősek voltunk, s kezdtük szeretni a világot és az életet; és lövöldöznünk kellett rá. Az első becsapódó gránátok a szívünket találta el. El vagyunk zárva a tevékenységtől, a törekvéstől, a haladástól. Nem hiszünk többé benne; csak a háborúban hiszünk.”³⁰⁹ Remaque fiatalként járta meg a nyugati frontot és később egy életen át tartó traumaként élte át az ottani állásharcokat. Lelkes volt, mint a többiek, de aztán, mint írja, hogy a háború „alkalmatlanná” tette az életre őket. Regényével világhírűvé és mára általánossá ábrázolta azt a jelenséget, hogy

³⁰⁹ Erich Maria REMARQUE: *Nyugaton a helyzet változatlan*, Alexandra Könyvesház, Budapest, 1929, 1-2

a háború eleji nagy lelkesedés hogyan vált egyszer s mind pokollá, hogyan vált azzá a háborúvá, ami örök életükre megnyomorta őket és hogyan lett a nemzedékük háborúja az a harc, ahonnan mindenki menekülni akart. Szurmay Sándor hadcsoportparancsnok, József főherceg gyalogezredparancsnok, Koch Rudolf tüzérségítiszt, a Héjja család katonafiai, Aage Madelung svéd újságíró és Lehoczky Tivadar front melletti lakos is átélték ezt a háborút – igaz a nyugati fronton képest valamivel más természetben, de ugyanúgy megtapasztalták a pusztítást, a járványokat, az új tömegpusztító fegyvereket, az új modern háborút. Mégis a 1915 tavaszának, azaz a téli kárpáti csata végére nem mondták magukat „menekülőnek” vagy „alkalmatlannak”, semmilyen formában sem. Pedig már lehullottak a beígért első őszi levelek, tavaszodott is már, sőt, a nyár is elérkezett, de a harcok nem értek véget és nekik sem ment el a kedvük tőle. A nehézségek ellenére egyikük sem gondolkodott el a háború feleslegességéről, hogy annak véget kell vetni, vagy egyáltalán nem is kellett volna elkezdődnie. Ez pedig nem változott sem 1915-ben, sem azután jó sokáig, sőt a háború végén sem. Másképpen élték meg a háborút Remaqueékhoz képest, sőt, a két világháború közti történelmünkben ítéelve mentálisan olyan lenyomata is lehetett a háborúnak, hogy mintha „nem is igazságosan veszítették” el, mintha nem is győzték volna le őket. Ennek pedig több évtizeden át érezhető lenyomata volt. Magyarországon például pont ezért is alakulhatott ki olyan formában a revizionizmus, hogy pont úgy épült ki a vitézi kultúra, mert nem járt olyan traumával, mint az a második világháborúnál tapasztalhattuk. De erre a kérdésre munkámmal nem tudok teljeskörű választ adni. Nem is ez volt a célom, hanem csak egy újabb gondolatot, ami további kutatásokhoz adhat kiindulót és amikhez a kutatásom tud segítséget nyújtani.

РЕЗЮМЕ

Тема моєї роботи: Карпатський Зимову битву у світлі его-документів. Моїм головним завданням було доповнити праці про Карпатську Зимову битву, засновані переважно на архівних дослідженнях та літературі; і друге – як можна пережити бій як людині того часу, тобто як командирю, офіцеру, солдату, як цивільному. Під час дослідження я переглянула та опрацювала мемуари, листування родини та чотири щоденники.

Зі спогадів Шандора Сурмая, командира бойової групи, ми можемо дізнатися, як це було вести битву як планувальник операцій. З іншого боку, щоденник ерцгерцога генерала Юзефа про славу війну та героїчну позицію солдатів увічніює її. У щоденнику офіцера артилерії Рудольфа Коха він так само записує бої, але замість них у центрі уваги буде повсякденне життя та веселі вечори та вечері, які він переживав зі своїми товаришами. У листах солдат родини Хейя говорилося про страх перед фронтом і турботу про господарство вдома. Шведський військовий кореспондент Маделунг у своєму військовому щоденнику розповідає про війну з письменницькими перебільшеннями й пафосом. Нарешті, у щоденнику історика Тивадара Легоцького, який жив поблизу фронту, бій асоціювався з непроглядною темрявою жахів і страху.

Загалом про Карпатський Зимову битву опитані писали про схожі події, тільки з різних точок зору. З документів ми могли бачити, що в армії монархії панувала подвійність: командири та офіцери писали про героїчну боротьбу і насолоджувалися комфортними вечорами, повними шампанського, тоді як прості солдати боялися і полишали мирне життя вдома, яке вони жив у фронтових жахливих умовах. Вважалося також, що карпатська зимова битва була для жителів свого роду лихом, а для іноземця, наприклад, екзотичною війною. Крім того, ми також могли відчутти такий менталітет, що, незважаючи на велику кількість руйнувань, вбивств і страждань, опитані люди продовжували патріотично думати про війну і не сумнівалися в її непотрібності.

Результати цієї роботи передусім детально доповнюють наші знання з історичної літератури про зимову Карпатську битву щодо того, як це було пережити бій командиром бойової групи, командиром піхотного полку, офіцером, рядовим, іноземцем, журналіст і цивільний, що живе поблизу фронту. У ньому подано подробиці з перших рук, які неможливо отримати з архівних джерел. За допомогою нашого персонажа ми змогли відчутти швидку та повільну динаміку бою та ранні етапи війни, багато маршів, які, знову ж таки, важко уявити з сирими, статистичними архівними

джерелами, порівнявши офіцеру, якому доводилося проходити через це щодня протягом тижнів і місяців. Також було встановлено, що незалежно від рангу армії, всі відчували відступ, марш, оперативний та матеріально-технічний хаос навколо бою. Він знав це з першоджерел, але тепер, наприклад, ми могли б краще зрозуміти це з процесу проектування Сурмая або постійних парадів Рудольфа Коха. Крім того, за допомогою них ми також побачили на «практиці», наскільки нова зброя вплинула на битви, або нові розробки, на які я помилково не надав достатнього значення перед своїм дослідженням, наскільки запекле суперництво між командирами та офіцерами. перебували в такій хаотичній ситуації, як Юзеф між ерцгерцогом і командиром корпусу Терштянським. Так само різниця в менталітеті між офіцерами та звичайними солдатами була більшою, ніж я думав, тому що походження та ситуація цих двох груп, незважаючи на пропагандистську освіту в їхній країні, були абсолютно різними. Для командирів це героїчна боротьба, для запасника, який живе простим життям, це як дружня поїздка, а для селянина — небажана війна, яка дорого коштувала його господарству. Цікаво було й те, як, незалежно від звання, намагалися зайнятися солдати: листівками, святкуваннями, розмовами, музикою. Особливо хвилюючою була музика, у випадку з Рудольфом Кохом маленька різдвяна музика справді привела його та його супутників додому, що незабаром викликало у нього сум за домом.

Проте такі висновки можна було зробити не лише щодо зимової карпатської битви. Тим фактом, що в моїх дослідженнях ми фактично охопили майже все суспільство монархії (командувач армійської групи дворянського роду з довгою військовою історією, командир багатодітної селянської родини, простий цивільний офіцер, солдати селянська родина, німецько налаштований іноземний журналіст та інтелектуал, який жив на фронті, звичайно, не враховуючи духовенство, євреїв, національності, багатий клас чи жінок), і таким чином ми отримуємо унікальну картину погляду на війну мешканців монархії. За допомогою цього ми можемо побачити такі зв'язки, що воєнна пропаганда і, отже, ентузіазм мали найкращий вплив на тих, хто мав військове походження та городян, а також те, як Відень ставився до угорських солдатів: усю дорогу як до героїв і вірних воїнів імперії, яку намагались інтегрувати від часів поселення бити і яка після кількох десятиліт шкільництва показала війною. Це залишилося серед командирів і офіцерів і після війни. Заснування Орден Витязя, який виник між двома світовими війнами, було не лише з метою об'єднати воєнний час як національну, ревізійністську та антикомуністичну організацію, але й задовольнити

солдатів, навчених у цій освіті, які мали войовнича ментальність кількох століть палає в них. Це можна побачити у спогадах Шандора Сурмая, у щоденнику ерцгерцога Йозефа та певною мірою в щоденнику Рудольфа Коха. Крім того, ми також можемо спостерігати, як змінився образ угорців для Відня в Монархії під час війни: що він став, так би мовити, його «улюбленцем» серед багатьох національностей.

Наостанок повернуся до слів Еріха Марії Ремака: «[...] – війна зробила нас нездатними на все. [...] Ми вже не молоді. Ми більше не хочемо облягати світ. Ми біженці. Ми тікаємо від самих себе. З нашого життя. Нам було вісімнадцять років і ми почали любити світ і життя; і нам довелося його застрелити. Перші гранати, що влучили, влучили в наші серця. Ми закриті від активності, прагнення, прогресу. Ми більше в це не віримо; ми віримо лише у війну».³¹⁰ Ремак побував на Західному фронті молодим хлопцем і пережив тамтешні бої як травму. Він був захоплений, як і інші, але потім, як він пише, війна зробила їх «непридатними» до життя. Своїм романом він зобразив всесвітньо відомий і тепер поширений феномен того, як великий ентузіазм на початку війни перетворився на огиду раз і назавжди, як війна травмувала їх на все життя, і як війна їхнього покоління стала боротьбою, з якої всі хотіли втекти. Командувач групи армій Шандор Шурмай, командир піхотного полку ерцгерцог Йозеф, офіцер артилерії Рудольф Кох, солдати з родини Хейя, шведський журналіст Ааге Маделунг і житель фронту Легоцький також пережили цю війну, хоча й у дещо іншому характері. на Західний фронт, але вони зазнали руйнування, епідемії так само, нова зброя масового знищення. Але до весни 1915 року, тобто до завершення Карпатської зимової битви, вони ні в якому разі не називали себе «втікачами» чи «непридатними». Вже опало обіцяне перше осіннє листя, вже зійшла весна, але бійки не закінчилися і не втрачали духу. Незважаючи на труднощі, ніхто з них не думав про непотрібність війни, про те, що вона повинна закінчитися. І це не змінилося ні в 1915 році, ні протягом тривалого часу після цього, ні навіть наприкінці війни. Вони по-іншому переживали війну, ніж Ремак і, адже, судячи з нашої історії між двома світовими війнами, війна могла мати такий душевний відбиток, що ніби «програли не справедливо», ніби вони не зазнав поразки. І відбиток цього був у тому, що, наприклад, в Угорщині ревізіонізм розвивався так, що вибудовувалася культура лицарства, тому що вона не супроводжувалася такою травмою, як ми пережили під час Другої світової війни. Але я не можу дати повної

³¹⁰ Erich Maria REMARQUE: *Nyugaton a helyzet változatlan*, Alexandra Könyvesház, Budapest, 1929, 1-2

відповіді на це питання своєю працею, лише нову думку, яка може дати ідеї для подальших досліджень і для яких моє дослідження може допомогти.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM JEGYZÉKE

I. ÁLLAMI DOKUMENTUMOK:

1. *Mik a háborús bűnök és hogyan vizsgálják ezeket?* in: Magyar Helsinki Bizottság, 2022, elérhető: <https://helsinki.hu/haborus-bunok/> (2024.04.19.)

II. PUBLIKÁLATLAN FORRÁSOK

2. Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL). Fond. 4. opisz. 1. odinica. zberihanya. 716. 9
3. KTÁL F. 4. op. 1. od. zb. 408. 24-25. Jelentések a posztjukat elhagyó hivatalnokokról.
4. KTÁL F. 4. op. 1. od. zb. 408. 47-49. Ung vármegye főispán 1914. okt. 30-ai jelentése a posztjukat elhagyó hivatalnokokról.
5. KTÁL F. 4. op. 1. od. zb. 408. 50-51. Helyzetjelentés Ungvár helyzetéről, az ideiglenesen helyüket elhagyó hivatalnokokról.
6. KTÁL F. 7. op. 1. od. zb. 2714.
7. KTÁL. F. 10. op. 5. od. zb. 889. 7, 20 Ung vármegye jelentés
8. KTÁL. F. 4. op. 1. od. zb. 676. 2. Katonai hatóságokkal való együttműködés lehetőségei, kolera járvány visszaszorítása és intézkedései. (1914. október 8.- november 10.) 4-6.
9. KTÁL. F. 4. op. 1. od. zb. 694. 2. A nagybereznai és perecsenyi járás fősolgabíróinak jelentése az orosz betörés állásáról. (1914. szeptember 25-november 19). 2.
10. KTÁL. F. 4. Op. 1. od. zb. 716. 6-10
11. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL). K27 (1914. 12. 18) 22R/65
12. MNL OL IV. 448-b. 7927/1914. Eljárás idegen katonákkal és civilekkel.

III. PUBLIKÁLT FORRÁSOK, KORDOKUMENTUMOK

13. Aage MADELUNG: *Hadinaplóm*. Athenaeum, Budapest, 1915
14. Erich Maria REMARQUE: *Nyugaton a helyzet változatlan*, Alexandra Könyvesház, Budapest, 1929
15. FRANYÓ Zoltán: *Aage Madelung hadinaplója* in: *Nyugat*, 1915. 19. szám, elérhető: <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00183/05796.htm> (2024.04.13.)

16. GONDA Henrik: *Ungvári Közlöny*. 1915. dec. 30. 37. évfolyam, 52 szám.
17. *Hadifoglyok Pest megyében 1914-1921* in: Magyar Nemzeti Levéltár kiállítása: *Itt igazi háború van – Az I. világháború Pest megyei forrásai (MNL PML)* - https://mnl.gov.hu/mnl/pml/hadifoglyok_pest_megyeben_1914_1921 (2024.04.18.)
18. JÓZSEF főherceg: *A világháború amilyenek én láttam I-II.*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1934
19. JULIER Ferenc: *1914-1918: A világháború magyar szemmel*, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1933, elérhető: https://mek.oszk.hu/02200/02221/html/3_2.html (2024.03.17.)
20. LEHOCZKY Tivadar: *Világháborúnk. I-II. rész*, „RIK-U” Kiadó, Ungvár-Beregszász, 2016
21. SZENTI Tibor: *Vér és pezsgő Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*, Magvető Kiadó Budapest, 1988, elérhető: <https://mek.oszk.hu/08700/08715/html/#b70> (2024.04.17)
22. *Ung*, 1914. szeptember-októberi számai
23. *Ung*, 1915. május 1.
24. Vitéz uzsoki báró SZURMAY Sándor: *A magyar katona a Kárpátokban*, Erdélyi Szalon Kiadó, Budapest, 2022

IV. MONOGRÁFIÁK, SZAKKÖNYVEK

25. BALLA Tibor: *A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai*, Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum, Budapest, 2010
26. BALLA Tibor: *Az Osztrák-Magyar Monarchia hadereje*. Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum, Budapest, 2010
27. DUPKA György: *A Nagy Háború emlékezete Kárpátalján*, Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 2018
28. GALÁNTAI József: *Az első világháború*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1988
29. GYÁNI Gábor: *Az első világháború és a paraszti emlékezet*. In: Bánkiné MOLNÁR Erzsébet, szerk.: *Föld és társadalom*. Kiskunfélegyháza, 2007; de azóta újraközölve in: GYÁNI Gábor: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010.
30. Hayden WHITE: *A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében*. In: *A történelem terhe*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1997

31. JOHN KEEGAN: *Az amerikai polgárháború*. Magvető, Budapest, 2012
32. M. TÓTH György: *A katonabáró. Szurmay Sándor, a Monarchia magyar hadvezére*, Budapest Főváros XVI. kerületi Önkormányzata, Budapest, 2017
33. MEKIS D. János: *Auctor ante portas. Személyes irodalom, epikai hagyomány*, Gondolat Kiadó, Veszprém., 2015
34. PAP Krisztián: *Oroszlánok a Kárpátokban. 1914-1915*, Erdélyi Szalon Kiadó, Budapest, 2022
35. POLLMAN Ferenc: *A frontélet mindennapjai*. In: HORVÁTH Miklós (szerk.): *A Nagy Háború másik arca. A lövészárkok hétköznapijai*. Akadémiai, Budapest, 2004
36. PÜSKI Levente: *Hajdúnánás az első világháborúban*, in: BARTÓ Robert (szerk) *Vidék és város: Az első világháború és a magyar vidék*, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen, 2015
37. SUSLIK Ádám: *Az első világháború és vidékünk (1914-1918)*, in: Kárpátalja története, „RIK-U” Kiadó, Beregszász-Ungvár, 2021
38. SZABÓ László: *A nagy temető. (Przemysl ostroma 1914-1915)*. Magvető, Budapest, 1982. 89. vö. *A világháború. 1914-1918.*, Magvető, Budapest, 1937
39. SZIJJ Jolán (főszerk.) *Magyarország az első világháborúban*. Petit Real, Budapest, 1996
40. VÖLGYESI Zoltán: *Harctértől a háttérig. Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon levéltári források tükrében*, L Harmattan Könyvkiadó Kft, Budapest, 2016
41. И., БЕЛОВА: *Вынужденные мигранты беженцы и военнопленные Первой мировой войны в России. 1914–1925 гг.* Москва., 2014

V. TUDOMÁNYOS TANULMÁNYOK ÉS SZAKCIKKEK

42. BALLA Tibor 2014: *A militarista birodalom mítosza. Az osztrák-magyar haderő az első világháború előestéjén*. in: *Hadtörténelmi Közlemények*. (127. évf.) 3. sz. Budapest
43. GYÁNI Gábor 2019: *Az ego-dokumentumok történetírói haszna*. In: *Bárka* 2019/2. Elérhető: <http://www.barkaonline.hu/esszek-tanulmanyok/6719-az-ego-dokumentumok-tortenetiroi-haszna> (2024.02.15.)
44. HÉJJAS Flóra 2021: *A naplók helye a történettudományban*. In: *Polymatheia* 2021.3-4.10.,

45. KATONA Csaba 2014: *Naplók és emlékiratok az első világháborúból*. in: *Tempevölgy*, 7. évf. 3. sz, Budapest,
46. KOCSIS Piroska: *Hadirokkant sors a második világháború után*. *Archívnet*, 2010. 4. sz.
https://archivnet.hu/hadtortenet/hadirokkant_sors_a_masodik_vilaghaboru_utan.html
(2020.03.26.)
47. KÖBÁNYAI János 2015: *Emlékezetvesztés az irodalomban. Az első világháború magyar prózairodalma* in: DOBOS István (szerk.): *Studia Litteraria: Az első világháború emlékezete, 2015/3–4*, Budapest, 167-168
48. Petar BOJANIC 2016: *Honvágyság és nosztalgia. A háborúból való kilépés, mint örök visszatérés a háborúba*, in: *Enigma* 23. évf. (2016) 89. szám, Budapest
49. SÁNDOR András 2015: *Háborús traumák az első világháborúban* in: *Első század*, 14 évf. 3. sz., 2015. nyár, Budapest
50. SUSLIK Ádám 2016: *A hadműveleti területek sajátosságai Bereg és Ung vármegye példáján 1914–1916 között*, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
51. SZANATI József 1966: *A tábori tüzérség fejlődése az első világháborúban*, in: *Hadtörténelmi Közlemények*, 13. évf. 3. sz.
52. SZARKA László 2015: *Minden egész eltörött... A Nagy Háború magyarországi emlékezetének sajátosságai*, *Tempevölgy*, 7. évf. 3. sz, 82
53. SZIKLAY Zoltán 2009: *Balatonfüredtől Odesszáig. Balatonfüred 1914-1918*. 35. részlete in: Szarka László 2015: *Minden egész eltörött... A Nagy Háború magyarországi emlékezetének sajátosságai* in: *Tempevölgy*, 7. évf. 3. sz, Budapest,
54. VARGA Róbert 2017: *Kémek és kémgyanús személyek Ung vármegye hadműveleti területén 1914-1915 között* in: *Acta Academiae Beregsasiensis*, 16. évf. 1. Kötet,
55. VÖRÖS Károly 1977: *Miskolci hétköznapiak 1848 nyarán. Alexy Lajos naplója. Borsodi Levéltári Évkönyv, I. köt.* Miskolc.

VI. DIGITÁLIS ADATBÁZISOKBÓL ÉS A VILÁGHÁLÓRÓL FELHASZNÁLT ANYAGOK

56. GERGELY László 2013: *Kassa – egy város az első világháborúban*. elérhető:
http://www.rovart.com/hu/kassa-egyvaros-az-els-vilaghaboruban_2928 (2024.02.28.)
57. GYIMESI Emese 2021-es előadása: *Az ego-dokumentumok használatának lehetőségei a családtörténet-írásban*, In: *Családkutatás módszertani előadások*, Magyar

- Családtörténet-kutató Egyesület, elérhető: <https://youtu.be/k2FNLLSWLyU>
(2024.02.15.)
58. Hadtörténeti Intézet és Múzeum: *Nádasi Tersztyánszky Károly vezérezredes*, elérhető: <https://m.militaria.hu/digitalis-hadtortenelem-hadtorteneti-oktatasi-csomagok-iskolak-szamara/elso-vilaghaboru-tortenete/elso-vilaghaboru-tortenete-a-katona/nadasi-tersztyanszky-karoly-vezerezredes> (2024.03.26.)
59. *József Ágost főherceg* in: SIPOS Péter (szerk.) 1997: *Magyarország a második világháborúban*. Lexikon A-ZS., Budapest, elérhető: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyarorszag-a-masodik-vilaghaboruban-lexikon-a-zs-F062E/i-j-F0A5C/jozsef-agost-foherceg-F0A7F/> (2024.03.16.)
60. *József főherceg és az 1915-ös húsvéti frontbarátkozás a keleti fronton*, in: *Egyperces történelem*, elérhető: https://egypercestortenelem.blog.hu/2020/04/12/jozsef_foherceg_es_az_1915-os_husveti_frontbaratkozas_a_keleti_fronton (2024.04.21.)
61. KAZARECZKI Noémi: *Veszedelmes ragályok - avagy a Nagy Háború járványai I.*, elérhető: https://mnl.gov.hu/mnl/nml/veszedelmes_ragalyok_avagy_a_nagy_haboru_jarvanyai_i (2024.03.20.)
62. KISS Gábor 2015: „*A szükséges szellemi és testi rátermettség*”, in: *A Nagy Háború írásban és képekben*, elérhető: https://nagyhaboru.blog.hu/2015/04/08/_a_szukseges_szellemi_es_testi_ratermettség (2024.04.21.)
63. NANÁY Mihály: *A magyar Habsburg, aki kormányzónk lett volna – ki volt József főherceg?* in: *Mandiner*, elérhető: <https://mandiner.hu/belfold/2018/10/habsburg-jozsef> (2024.03.16.)
64. Nemzeti Örökség Intézet: *Andrássy Sándor, csíkszentkirályi és krasznahoraki gróf*, elérhető: <https://intezet.nori.gov.hu/national-tombs/budapest/fiumei-uti-temeto/andrassy-sandor-csikszentkiralyi-es-krasznahoraki-grof/> (2024.04.18.)
65. RAKITA Eszter 2021: „*Ellenséges idegenek*”. *Az első világháború Amerikája egy magyar bevándorló szemével*, elérhető: https://nagyhaboru.blog.hu/2021/02/25/_ellenseges_idegenek (2024.03.12.)

66. *Szurmay Sándor, báró* in: KENYERES Ágnes (főszerk) 1994: *Magyar életrajzi lexicon*,
elérhető: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/sz-77C95/szurmay-sandor-baro-780D8/> (2024.03.27.)

MELLÉKLETEK

1. Szurmay Sándor portré

Forrás: M. TÓTH György: *A katonabáró. Szurmay Sándor, a Monarchia magyar hadvezére*, Budapest Főváros XVI. kerületi Önkormányzata, Budapest, 2017, 1

2. József Ágost főherceg arcképe, fotó

Forrás: *Ki kicsoda az I. világháborúban?*, elérhető: <http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/ww1/who/jozsef.html> (2024.05.16.)

3.Aage Madelung arcképe, rajz

Forrás: Edition 16. Alle Werke aus dem Projekt Gutenberg-DE, elérhető:
<https://www.projekt-gutenberg.org/autoren/namen/madelung.html> (2024.05.18.)

4.Lehoczky Tivadar arcképe, fotó

Forrás: Lehoczky Tivadar: Munkács város Uj Monografiája, Grünstein Mór Kiadás,
Munkács, 1907, 1, elérhető: https://misc.bibl.u-szeged.hu/25182/1/015_021_001-335.pdf
(2024.05.17.)